

FAZAKAS GERGELY TAMÁS

A szabadságharc ritualizált emlékezete Debrecenben

Szimbolikus térfoglalás a perifériától a belvárosig (1849–1902)

Emlékezetkultúra és térhasználat: kutatástörténeti és módszertani bevezető

Az 1848-as forradalom 50. évfordulójának debreceni ünneplési alternatívájával (március 15. vagy április 11.) foglalkozó tanulmányában Bényei Miklós azt állapította meg, hogy „március tizenötödike helyi kultuszának históriája részleteiben még feltáratlan”.¹ Am éppén Bényei, illetve az alábbiakban hivatkozandó néhány további helytörténész sokat tett e városi emlékezetkultúra feltárásáért. Az 1850-es években még rejtőzködő módon, a város periferiáján, aztán 1861-ben, majd 1867-től kezdve egyre szélesebb nyilvánosság előtt, Debrecen belvárosi térségeinek bevonásával zajlottak az ünnepségek. A 19. század utolsó évtizedében azonban amellet, hogy nagyobb látványosságot jelentettek ezek az alkalmak, mint korábban, a március 15-i emlékezők által használt városi tér szűkülését is tapasztalhatjuk. A kommemoráció szervezésében kezdeményező szerepük volt és jelentős részt vállaltak a Református Kollégium diákjai és tanárai, akiknek a nemzeti függetlenség kérdése felekezetük történelmi tapasztalatai összefüggésében is értelmeződött. Ismert volt számukra az a korabeli protestáns felfogás, amely szerint a 48–49-es szabadságharcot a reformáció, illetve a protestánsüldözés és a gályarabság kontinuumaként vagy újjáéledéseként lehet elbeszélni, identifikációs összefüggésben értelmezni.² Éppen ezért a debreceni emlékezők is fontosnak tartották a vallásszabadság gondolatát, valamint a protestáns felekezetek egyenjogúsítását.³ A millenniumi ünnepségek protestáns megítéléséről szóló, Juliane Brandt által vizsgált források (az elhangzott és megjelent református egyházi beszédek, illetve az eseményről szóló tudósítások) is arról tanúskodnak, hogy a reformátusok 1896 táján erősen azonosították a „magyar” és a „protestáns” jelleget. Szerintük a reformáció felvétele alapvetően járult hozzá a nemzeti identitás sikeres

¹ BÉNYEI Miklós, *Március 15. vagy/és április 11: 1848 ötvenedik évfordulója Debrecenben*, Könyv és könyvtár, 25, 2003, 397.

² Lásd erről korábbi írásomat: FAZAKAS Gergely Tamás, *A gályarabok emlékezete és a református egyháztörténet-írás a 19. század második felében = Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015, 179–197.

³ BÉNYEI Miklós, *Kossuth Lajos és Debrecen*, Debrecen, Városi Könyvtár, 2003, 220–221. Lásd még KOROMPAINÉ SZALACSI RÁCZ Mária, *A szabadságharc emléke a XIX. századi debreceni hírlapokban = Emlékek és források...*, Debrecen, 1848/49, szerk. KOROMPAI Balázs et al., Debrecen, HBM-i Levéltár, 2001, 317–330.

megőrzéséhez és a nemzet fennmaradásához, illetve úgy vélték, hogy a katolikusok esetében hiányzik vagy csupán szóban hangoztatott eszme a hazafiság.⁴

A debreceni kutatásokon kívül néhány más dualizmuskori város szabadságharcos emlékezetéről is jelentek meg ünnepléstörténeti összefoglalások (Erdész Ádám Gyuláról, Jakab Albert Zsolt Kolozsvárról, Patyi Gábor Sopronról írt⁵), illetve publikáltak a kérdésről általános érvényű összefoglalásokat, részben kitérve a dualizmuskori emlékezésekre is (Gerő András, Gyarmati György, Gyáni Gábor és mások⁶). A legalaposabb feldolgozást, a felsorolt szerzők eredményeit is beépítve, M. Lovas Krisztina készítette. Tanulmányában és a 2017-ben megvédett disszertációjában egyrészt arról ír, hogy a 19. század harmadik harmadának pesti egyetemi ifjúsága hogyan emlékezett, milyen politikai kontextusban ünnepelte a március 15-ét. Másrészt bemutatta a vidéki kommemorációs gyakorlatokat, valamint számos, általánosabb érvényű emlékezetpolitikai elemzést is végzett.⁷

Az országos emlékezési mechanizmusok kontextusában érdemes vizsgálni azoknak a nemzeti jellegű ünnepeknek (eleinte rejtőzködő, később nyilvános alkalmaknak) a debreceni rítusait, amelyek a március 15-i, az augusztus 2-i (az elvesztett 1849-es debreceni csata évfordulóján⁸) és az október 6-i megemlékezések során formálódtak.

⁴ Juliane BRANDT, *A protestánsok és a millennium: Felekezeti és nemzeti identitás a késő 19. század nemzeti ünnepeinek tükrében*, Századvég, 11, 1998, 167–193; Uő., *A történelmi emlékezet konstrukciója felekezeti perspektívában = Ünnepléstörténeti összefoglalások: Társadalom- és kultúrtörténet határmezsgyéjén*, szerk. PÁSZTOR Cecília, Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 2002, 87–102. – A felekezeti szempontú emlékezetpolitika kontextusához lásd KÓSA László, *Katolikus és protestáns magatartásformák az abszolútizmus korában* = K. L., *Művelődés, egyház, társadalom: Tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 2011, 141–154; Uő., *A református egyház az egyházpolitikai küzdelmek idején* = Uo., 289–303; Uő., „Egyházi értekezletek: Újítási törekvések a református egyházban az 1894–1895. évi egyházügyi törvények meghozatala után” = Uo., 304–317.

⁵ ERDÉSZ Ádám, *Ünneplés és politika: Március 15-i ünnepek a dualizmus korában egy alföldi városban = Hétköznapi történelmi tanulmányok*, szerk. DUSNOKI-DRASKOVICH József, ERDÉSZ Ádám, Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1997, 109–144; JAKAB Albert Zsolt, *Emlékállítás és emlékezési gyakorlat: A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron*, Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2012; PATYI Gábor, *Március 15. a dualizmus kori Sopronban a helyi sajtó tükrében*, Soproni Szemle, 1999/3, 273–285.

⁶ GERŐ András, *Március 15 = G. A., Magyar polgárosodás*, Bp., Atlantisz, 1993, 397–415; GYARMATI György, *Március hatalma – A hatalom márciusa: Fejezetek március 15. ünneplésének történetéből*, Bp., Paginarium, 1998. Gyáni Gábor vonatkozó írásait több helyen az érvelésem alátámasztásaként használom, ezért nem itt sorolom fel ezeket, hanem a konkrét hivatkozásaim mindig a megfelelő lábjegyzetben olvashatóak.

⁷ M. LOVAS Krisztina, *A márciusi ifjak nemzedékének emlékezete a március 15-i ünnepek tükrében: Március 15-e és április 11-e megünneplése 1849–1898 között (kitekintéssel 1918-ig)*, PhD-disszertáció kézirat, Bp., ELTE Történelemtudományi Doktori Iskola, 2017 (beépítve a szerző korábbi tanulmányainak legfontosabb eredményei, valamint a korábbi szakirodalom, ezért ezek legtöbbször nem hivatkoznak); Uő., *Ki mire emlékezett március 15-én a dualizmus korában?: Az ünnepek alakulása az aktuális politikai konfliktusok tükrében*, Századok, 2017/6, 1223–1246. – Az 1848–49-es szabadságharc kultuszáról és a kollektív emlékezeti rítusokról összefoglalóan: GYÁNI Gábor, *Történetírás: A nemzeti emlékezet tudománya?* = Gy. G., *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Bp., Napvilág, 2000, 95–127, itt: 113–127.

⁸ A csatáról legújabban lásd HORVÁTH Attila, *Az 1849. augusztus 2-i debreceni ütközet = A debreceni Honvédtemető és Hősök temetője: Forrásközlések és tanulmányok a szabadságharc debreceni ütközetének 170 éves évfordulójára*, szerk. PAPP József, Debrecen, 2019, 27–69.

Ezek áttekintésén túl érintem még az augusztus 25-én, Lajos napján tartott informális, családi-baráti körben megült, az 1880-as évektől egyre nagyobb jelentőséget kapott névünnepet. Jelen tanulmányban viszont nem foglalkozom április 11-ével, az 1898-ban hivatalosan nemzeti ünnepé tett alkalommal, amely sem Debrecenben, sem más városokban nem kapott olyan figyelmet, amely térhasználati szempontból komolyabb relevanciával rendelkezne, még ha a lokális vitákat érdemes is volna az országos kontextussal együtt vizsgálva értelmezni. Április 14-i emlékezeti rítusok, noha a trónfosztás eseménye Debrecenben történt, szintén kevésbé formálódtak meg a városban, ezért most ennek az alkalomnak a történetéről sem szólok, bár korántsem érdektelenek a vonatkozó polémiák, illetve a detronizáció évfordulója iránti érdeklődés lankadásának kérdése.⁹

Az alábbiakban az ünneplések nyilvános térhasználati megnyilvánulásainak szempontjából elemzem a forradalom és szabadságharc debreceni emlékezéskultúrájának szerkezetét. Amennyiben a francia és angolszász térhasználati kutatások nyomán úgy véljük, hogy materiális formában, azaz az épületekben és a városi térben is megtestesülhet a múlt, illetve e tér biztosítja az emléktartalom folytonosságát, akkor a debreceni emlékezési mechanizmusok feltárása elsősorban a belváros közepi Emlékkert alakulásának térmorfológiai elemzésével, az Emlékkert református kollégiumi és református egyházi, illetve városi térhasználatának vizsgálatával, a szoborelhelyezések és a későbbi ünneplések, koszorúzások szemantikájának felfejtésével lehet célravezető. Az emlékezet térbeliesítésének folyamatát vizsgálva foglalkozni kell a tágabb, belvároson túli térség ünneplők általi körbejárásának, szimbolikus elfoglalásának kérdésével is. E városszéli, kertesi tereket a szabadságharc leverése utáni évektől kezdve rejtett kommemorációs helyszíneként használta, ünnepi alkalmakkor rituálisan, a kollégiumi diákok és a városi polgárok egy része. Részint kényszerűsügből, mert a belvárosban a kiegyezésig nem lehetett emlékezni. Részint pedig azért, mert valóban szabadságharcos emlékezeti helyek, azaz sírhelyek, temetők voltak ezek, melyeket – szekuláris-nemzeti körmeneti jelleggel¹⁰ – be lehetett kapcsolni a rituális gyakorlatba: már az 1850-es, 60-as években, szabadon pedig 1861-ben, illetve 1867-től kezdve.¹¹ A forrásokban hozzáférhető, a szakirodalomban is elég jól adatolt monumentumállításokat tehát két szempontból rendszerezem, egészítem ki

⁹ Lásd BÉNYEI, *Kossuth Lajos és Debrecen, i. m.*, 223, 257, Vö. M. LOVAS, *A márciusi ifjak nemzedékének, i. m.*, 12–14; GYÁNI, *Történetírás, i. m.*, 116–118.

¹⁰ Van olyan korabeli adat a debreceni sajtóból, amely használja is a kifejezést, nemzeti és református összefüggésben: „közöljük a főiskolai ifjúság körmenetének megállapított programját, amelyhez csatlakozni szokott a város összes közönsége”. *Márczius 15.*, Debrecen, 1889. március 12. (21. évf. 50. sz.), [2]. (kiemelés tőlem)

¹¹ A számomra releváns értelmezési keretet, a nemzetközi kutatási eredményekre támaszkodva, magyarul lásd GYÁNI GÁBOR, *A városi mikrotér társadalomtörténete, Tér és Társadalom*, 1990/1, 1–13; JAKAB, *Emlékállítás és emlékezési gyakorlat, i. m.*; NOVÁK Veronika, *Utcák, szavak, emberek: A városi tér használata Párizsban a középkor és kora újkor határán*, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2018, 16–19, 26–31, 141–161; M. LOVAS, *A márciusi ifjak nemzedékének, i. m.*, 349–356.

és értelmezem. Egyrészt úgy, hogy az egyes síremlékeket, emlékműveket milyen felavatató rítusok szakralizálták, „kvázi-vallási” helyszínné formálva a városi emlékezet helyeivé formálódó térségeket.¹² Másrészt, hogy az emlékműveket az ünneplés rituális rendjébe bevonó későbbi alkalmakon milyen térhasználati mintázatok rajzolódtak ki Debrecen periferiális, illetve központi területein.

A nyilvános terek mentális szinten leképeződő struktúráját, a tér észlelésének formálódását valamilyen aktuálisan ható vallási vagy politikai ideológia következményének látják többen, s azt elemzik, hogy az adott ideológia miképpen gyakorolhatást a térre, hogyan szimbolizálja a teret. A proxemikus minták értelmezésére irányuló vizsgálatok pedig – Keményfi Róbert összefoglalása szerint – információhordozó jelrendszerként, a társadalmi kommunikáció és a társadalmi tagolódás kódolt kifejezésrendszereként értelmezik egyrészt a lokális tér kötött és részben kötött elemeit: templomokat, emlékműveket, temetőket; másrészt pedig a kötetlen térformát: a térhasználat napi rutinját és ünnepi rítusait. A jelen tanulmányban bemutatott kutatás során különösen az érdekelt, hogy a városi tér és az e térben ünnepi alkalmak során megformált és megélt rítusok rendje, illetve ezek retorikailag megalkotott „ceremoniális kommunikációja” miképpen vált integráns részévé az egyszerre lokális és egyszerre nemzeti identitásnak.¹³

Az emlékezteterek megalkotásának és az emlékművek létrehozásának, illetve ezek használatának folyamatát több forrásszövegből lehet rekonstruálni és elemezni. Nemcsak a felavatások során elhangzott beszédek, tudósítások, feljegyzéseket érdemes vizsgálni retorikai szempontból, hanem azokat a szövegeket is, amelyek a panteonizációt már az adott emlékmű felállítását időben megelőzően, azaz előre, nyelvileg is végrehajtották.¹⁴ Továbbá azokat is, amelyek a felállítást követő években, évtizedekben, az ünneplések alkalmával (vagy időnként ezektől függetlenül) íródtak: emlékbeszédként, tudósításként, újságcikként stb. Szintén alapvető kérdés, hogy a kortársak milyen jelenségeket tulajdonítottak a kiépülő egyházi és városi kommemorációs tereknek, a fokozatosan elkészült emlékműveknek és emléktábláknak. Miképpen reprezentálták ezeket, hogyan próbálták formálni a közvélemény gondolkodását, illetve mi következethet

¹² Vö. GYÁNI Gábor, *Modernitás és hagyomány a nagyvárosi múltban* = Gy. G., *Relatív történelem*, Bp., Typotex, 2007, 74–85, itt: 74.

¹³ Lásd KEMÉNYFI Róbert, *A nemzeti tér építésének lokális útjai, mitikus képzetei és térképi megjelenítésének formái*, Debrecen, 2010 (MTA doktori értekezés kézírata), 29–34. Egy ehhez hasonló összefoglalás publikálva is: Uő., *Földrajzi tér és etnicitás: A kritikai geográfia tanulságai az etnikai viszonyok tanulmányozása számára = Etnicitás: Különbségteremtő társadalom*, szerk. FEISCHMIDT Margit, Bp., Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2010, 106–110. – Vö. ehhez David ATKINSON, Denis COSGROVE, *Urban Rhetoric and Embodied Identities: City, Nation, and Empire at the Vittorio Emanuele II. Monument in Rome 1870–1945*, *Annals of the Association of American Geographers*, 1998/1, 28–49; Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. HIDAS Zoltán, Bp., Atlantisz, 2004, 141–142.

¹⁴ PORKOLÁB Tibor, „Nagyjainknak pantheonja épül.” *Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékbeszéd*, Bp., Anonymus, 2005, 85–86, 95–106.

ki utólag a korabeli diskurzusokból? Éppen ezért a feltárás során elsősorban a nyilvánosságnak szánt szövegeket – a sajtóban és más nyomtatványokban közölt cikkeket, felhívásokat, elhangzott beszédek leiratait stb. – vettem figyelembe.¹⁵

Az alábbiakban 1849-től kezdve tekintem át és értelmezem a fentebb említett szabadságharcos emlékezeti alkalmak debreceni térhasználati kérdéseit. A vizsgálat felső időbeli határa a századforduló, pontosabban 1902 augusztusa, amikor a belvárosi Emlekkertben felállították a Szabadságszobrot. (Ez utóbbi az 1867 óta ott álló Haldokló oroszán allegorikus monументumának megürült helyére került, miután azt 1899-ben a csigekerti Honvédtemetőbe vitték. A Szabadságemlékmű helyére pedig 1906-ban felállították a ma is ott álló Bocskai-szobrot.) Mivel az ünnepi térhasználat debreceni történetét vizsgálom, az áttekintett bő fél évszázad egyes szakaszait – és így dolgozatom fejezeteit – nem kizárólag az országos politikatörténeti események dátumainak megfelelően tagolom, ahogyan azt M. Lovas Krisztina teszi, munkája rendszerező jellege miatt érthető módon.¹⁶ Az alábbi kronológiai rendben viszont szintén figyelembe veszem a szabadságharcra történő debreceni emlékezés változásait, a monümentumállítások és -áthelyezések időpontjait. Ugyanis az ilyen alkalmakkor leleplezett emlékművek jelölték ki a debreceni szekuláris-nemzeti körmenetek térbeli végpontjait, illetve közbeső stációit, és engem éppen e lokális kommemorációs rítusok vizsgálata érdekelt.

A rejtőzködő megemlékezések időszaka (1849–1867)

E fejezetben azt tekintem át, hogy a szabadságharc leverése és a kiegyezés közötti szűk két évtizedben miképpen formálódott a nemzeti szabadságharc debreceni emlékezete, illetve hogyan kapcsolódott össze a helyi Csokonai-kultusszal, tekintettel az ünnepi térhasználat praxisára, a térfoglalás szemantikájára.¹⁷ Ezt megelőzően azonban érdemes figyelemmel lenni a forradalom kitörésének első évfordulójára is, amikor még hivatalosan és szabadon lehetett ünnepelni országszerte: ez az alkalom ugyanis a kiegyezés után valamelyest mintaként szolgálhatott.

¹⁵ E módszertani gyakorlathoz, valamint a közösségi emlékezés szerkezetének 19. század második felében releváns tipológiájához (megemlékezési alkalmak, kommemorációs helyszínek, emlékezési aktusok, rituális eszköztár, a kulturális emlékezet térbeliesülő és tárgyasuló reprezentációi, az emlékezetet működtető intézmények, az emlékezet szervezői és felügyelői), kolozsvári anyagon kidolgozva, lásd JAKAB Albert Zsolt, *Homo memor: A 19–20. századi (lokális) emlékezéskultúra szerkezete = Aranyhíd: Tanulmányok Keszeg Vilmos tiszteletére*, szerk. JAKAB Albert Zsolt, VAJDA András, Kolozsvár, BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet – Erdélyi Múzeum-Egyesület – Kriza János Néprajzi Társaság, 2017, 401–418.

¹⁶ M. LOVAS, *A márciusi ifjak nemzedékének*, i. m.

¹⁷ Jelen fejezet az alábbi cikk javított, bővített változata: FAZAKAS Gergely Tamás, *Nemzeti költő a 19. századi város szövetében: A debreceni Csokonai-ünnepélyek és a szabadságharc emlékezetének szöveg- és térhasználati összefüggései 1871-ig = „közöttünk a Mester”: Tanítványi köszöntőkötet a 60 éves Debreceni Attila tiszteletére*, szerk. BÓDI Katalin, BODROGI Ferenc Máté, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2019, 43–55.

1. A forradalom első évfordulója Debrecenben

1849. március 15-én az ideiglenes fővárosban tartózkodó politikai szereplők, továbbá polgárok, katonák és a felekezetek képviselői részvételével nagyszabású megemlékezést tartottak. Az ünneplés délelőtt a város katolikus templomában, a Szent Anna plébánián kezdődött, majd méltóságteljes átvonulást követően a református Nagytemplomban folytatódott. Ezután katonai díszszemlét tartottak a Piac utcán, illetve a Városháza előtti térségen (amelyet 1848–49-ben hivatalosan is Szabadság térnek neveztek¹⁸), ahová a tömeg is díszmenetben vonult. A délutáni alkalom a város Péterfia utcai kapujától északra, a Nagyerdő parkosított részén, a Fürdőháznál (Vigadó) folytatódott, ahová már jóval kötetlenebbül vonulhattak ki az ünneplők. Egy-két szónoklat elhangzott, de az estébe nyúló rendezvény többé-kevésbé szervezetlen zenés mulatság volt, ökörsütéssel és borral.¹⁹

2. Megemlékezések 1849 és 1860 között

A szabadságharc és a kiegyezés közötti időszak ünnepléseiről országos viszonylatban igen hézagosak a források.²⁰ Az 1850-es, 60-as évek debreceni kommemorációs gyakorlatáról is inkább utólagos visszaemlékezésekből értesülünk. Kortárs tudósítások alig készülhettek, mert komoly kockázata volt még a feljegyzéseknek és utalásoknak is, illetve egy évtizedig alig volt nyilvános sajtó Debrecenben. Amikor a rövid életű, 1850-ben három hónapig működő városi szépirodalmi újság engedélyt kapott a megjelenésre, a debreceni költő kultusza jegyében Csokonai Lapoknak nevezték el. Az újságot ismertető korábbi sajtótörténészek már említették a cikkek szabadságharcra történő allegorikus utalásait, illetve tárgyalták az 1849. augusztus 2-i debreceni csata első évfordulójára a lapban megjelent összefoglalót a történész Szűcs István tollából.²¹ A korábbi szakirodalmi feldolgozások szintén regisztrálták, hogy a lapban közzétett számos versben továbbélt a Petőfi-féle Csokonai-kép, például olyan szövegekben, amelyek – ha részben metaforikusan is – a debreceni költő sírjának meglátogatására

¹⁸ Vö. BALOGH László, *Debrecen város utcanévkatasztere*, Debrecen, [Hajdú-Bihar Megyei Levéltár], 2007, 361.

¹⁹ ERDÉLYI Mónika, *Nemzeti ünnep születik: 1849. március 15. = Rítusok, folklór szövegek*, szerk. BARNA Gábor et al., Szeged, Kairosz, 2004, 159–173, a debreceni ünneplésről: 164–166; M. LOVAS, *A márciusi ifjak nemzedékének, i. m.*, 30–40, a debreceni ünneplésről: 34–40. – 1849. március 15-e ünneplésének 45. évfordulóján, 1893-ban a helyi sajtó is felidézte ezt az első kommemorációs alkalmat: *Márczius 15-dikének első megünneplése*, Debrecen, 1893. március 16. (25. évf. 53. sz.), 1. – A 19. század közepi parkosított Nagyerdőről lásd bővebben KRANKOVICS Ilona, *A volt Fürdőház, a Nagyerdei Vigadó építésének története*, A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve (2004), szerk. MAGYARI Márta, Debrecen, Déri Múzeum, 2005, 261–268; PAPP József, *Vaderdőtől az intézményparkig: A debreceni Nagyerdő beépülése*, Debreceni Disputa, 2006/6, 36–41; Uő., *Adalékok a reformkori Debrecen városképéhez = PÁKH Albert, Utazás Debrecenben*, szerk. LAKNER Lajos, Debrecen, Déri Múzeum, 2016, 101.

²⁰ M. LOVAS, *A márciusi ifjak nemzedékének, i. m.*, 6, 41–56, 59–67.

²¹ Szűcs István, *1849. augusztus 2-ika emléke*, Csokonai Lapok, 1850. augusztus 3., augusztus 7., augusztus 10. (1. évf. 10., 11. és 12. sz.), 73–76, 81–84, 90–93. Reprint közlés: *A debreceni Honvédtető, i. m.*, 206–218.

ösztönözték az olvasókat. Sőt, a Csokonai Lapok szerkesztői, Oláh Károly és Orbán Pető már az 1850. július 3-i, bátor hangú köszöntőjükben kijelentették, hogy fontos szerepet szánnak a levert forradalom után „zsibbadó” költészetnek: mivel „nyelvben, irodalmában él és hal nemzet”, „ily ígéretekkel kívánjuk mi a t. közönséget Csokonai emlékoszlopánál – a szépirodalom érdekében koszorúba gyűjteni”.²²

A Csokonai Lapok 21. számában „Debreceni” álnéven Oláh Károly szerkesztő²³ által jegyzett *Csokonai sírja* című vers éppen 1850. július 31-én, Petőfi halálának évfordulóján látott napvilágot. A cím és a megjelenési dátum kapcsolatát, az emlékezés rejtett kettősségét jelezheti egyfelől a nyitó retorikai kérdés („Ki nyugszik itt?”), amely az *aenigma* műfaji hagyománya felőli értelmezést implikálja. Hiszen – közvetlenül a Csokonait pontosan megnevező cím után, vagyis a látszólagos egyértelműség ellenére – éppen arra utal, hogy korántsem kézenfekvő a kérdésre adható válasz. Másfelől a negyedik és ötödik strófa esthajnalcsillag-metaforikája szintén lehetővé teszi, hogy a Csokonaié mellett *egy másik* költő emlékére is célzás történhessen: „S ugy tetszik, hogy két testvércsillagot – / Pedig csak *egy*et kétszer lát szemünk”.²⁴ Bár az 1840-es évek Petőfijének a Csokonai-féle (legalábbis vélelmezett) poétai magatartásra történő rájátszásáról tudhatott a tágabb közönség, illetve kontinuusnak tekinthető e szerephagyomány ismerete, viszont Kelemen Mór 1855-ös kijelentésének (Csokonai „a múlt század Petőfije”²⁵) a szabadságharc utáni (nem csak debreceni) emlékezeti tradícióban jóval összetettebb jelentése, konkrét politikai konnotációja lehetett, mint amekkora tétje 1849 előtt volt ennek az imázsteremtő gesztusnak.²⁶

Az 1850-es évekről szóló későbbi visszaemlékezések arról tanúskodnak, hogy a szabadságharc leverését követő bő másfél évtizedben, a kiegyezésig korántsem 1849 első hónapjainak *politikai* helyszíneinél emlékeztek az ünneplők. A szabadságharc leverését követően ugyanis meglehetősen kockázatos lett volna a belvárosban, a Kollégium, Nagytemplom, Városháza térségében nagyobb nyilvánosság előtt ünnepelni. Ezért az 1850–60-as évek *még spontán emlékezésének*²⁷ fojtott (csupán az 1860 októberétől kezdődő háromnegyed év alkotmányos időszakára eső évfordulókon nem tiltott) gyakorlata az urbanizált közeg helyett Debrecen két perifériális régiójában zajlott. Ezek kevésbé voltak szem előtt, valamelyest védve voltak az állandó

²² Lásd KOROMPAINÉ, *i. m.*, 317–319. A Csokonai emlékére készült versekből idéz, illetve a szerkesztői beköszöntőt hivatkozva és röviden értelmezi: LAKNER Lajos, *Az Árkádia-pőr fogságában: A debreceni Csokonai-kultusz*, Debrecen, Déri Múzeum, 2014, 201–203. – A Csokonai Lapok részletes ismertetése: EMBER Ernő, *A debreceni időszaki sajtó, 1849–1867 = A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve*, Debrecen, KLTE Könyvtára, 1955, 317–326.

²³ Az azonosításhoz lásd BÉNYEI Miklós, *Kossuth Lajos és Debrecen, i. m.*, 137.

²⁴ DEBRECENI, *Csokonai sírján*, Csokonai Lapok, 1850. július 31. (9. sz.), 65. (kiemelés az eredetiben)

²⁵ Idézi LAKNER, *Az Árkádia-pőr fogságában, i. m.*, 201.

²⁶ VÖ. SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Bp., Ráció, 2014, 395.

²⁷ A kifejezést lásd Pierre NORA, *Emlékezet és történelem között: Válogatott tanulmányok*, ford. NÉMETH Orsolya et al., Bp., Napvilág, 2010, 13.

kémkedésektől, katonai fellépésektől, hiszen a lakott részekről távolabb estek. E némileg rendezetlen, városszéli területek egyébként történetileg szintén hiteles emlékezési helyszínekként értelmezhetőek, hiszen 1849 nyarán valóban ezekhez kötődtek a szabadságharc utolsó *katonai* eseményei.

Az időnként rejtőzködő, máskor talán tömeges, de bizonyosan ellenőrzött március 15-i és augusztus 2-i megemlékezések egyrészt a város állandóan lakott részétől nyugatra fekvő területeken zajlottak. A Köntöskert térségében zajló csata helyszínén, a Nagysándor József tábornokról elnevezett halomnál, amely egy ősi „kunhalom”, azaz kurgán volt: e kiemelkedésről irányította a tábornok a magyar sereget. Valamint ettől beljebb, a város felé, az augusztus 2-i csatában elesett magyar honvédek és orosz katonák tömegsírját magában foglaló, ekkoriban „Muszkatemető”-nek, majd „Honvédtemető”-nek nevezett, csigekerti szőlőskertek és majorsági földek határolta ligetes területen. Másrészt az 1850-es, 60-as években a bújtatott rituáléknak szintén némi védettséget jelentett a várostól keletre található, 1849-es honvédsír mint emlékezési hely: a Hosszúpályiba vezető út mellett, az urbanizált közegen túli Csereerdőben. (A sírt a történetileg nem igazolható emlékezet egy bizonyos Szarka kapitányének tulajdonította.) Ez utóbbi emlékhelyet – ahogyan a korabeli újságcikkekben, visszaemlékezésekből tudható – *legendásította* a városi folklór: tündérek őrzik, a folyamatosan ráhelyezett friss virágokat és koszorúkat lehetetlen elvinni stb. Vagyis az emlékezők transzcendens szinten jelenítették meg annak a helyszínnek a biztonságát, amelyet a legnehezebb időkben, a Bach-korszakban és a Schmerling provizórium idején is titokban gondoztak a névtelen emlékezők. Mint az utólagosan írt visszaemlékezésekből kiderül, az 1850-es (és majd az 1860-as) években a csigekerti és a csereerdei kegyeleti alkalmak nem voltak nyilvánosak. Magát a rituálét elsősorban a sírhelyekre titokban történő egyéni vagy családi kizárólagosság, illetve a mezei virágok néma (esetleg imával, egy-két szavallattal vagy énekkel kísért?) elhelyezése jelenthette. Oláh Károly szerkesztő a közös megemlékezésre buzdító 1861 nyári keltezésű felhívásában így idézte fel ezt az időszakot:

Tizenegy év alatt nem fejezhetünk ki nyíltan a hősök emléke iránti meleg rokonszenvünket, nem fizethettük le irántok a kegyelet adóját; csak szívünk szorult, midőn reájok emlékezünk, lelkünk sajgott, ha a csatatérhez közeledtünk, egy-egy sóhaj lebbent el fájó keblünkben, egy-egy könnyű csordult ki síró szemünkben; vagy csak titokban zarándokolhattunk egyenként Nagy Sándor halmához, hol mint oltár előtt leborulva Isten szabad ege alatt [...] imáinkat végezvén, mint szabad emberek az ihletés szent perceiben, melyekre a hálózataival mindenütt jelenvalóságot negélylett titkos rendőrség nyomasztólag hatni nem tudott; vagy kézen vezetve a nagy sírhoz gyermekét az apa és anya, titkosan, csak súgva csepegteték gyöngye szíveikbe a részvét érzetét [...]; a mező virágaiból font egy-egy hervadó koszorú a hervadhatatlan erényekkel bírt honfiak pusztuló sírjára, jelölé meg olykor a sírt

a történész számára, s egy-egy zokogó hölgy, ki elhunyt kedvese hamvainál megáll, mit élő szobor emlékeztetett, hogy *nemzeti nagy létünk nagy temetője e hely.*²⁸

Fontos felfigyelni arra a sajátosságra, hogy a kollégiumi diákság körében ugyanebben az időben, az 1850-es években váltak rendszeressé a Csokonai-megemlékezések, a költő november 17-i születésnapja táján, ritkábban január 28-i halála napja körül. 1857-ben, a korábbi iskolai olvasó társaságok nyomán néhány kollégiumi diák megalapította a Magyar Irodalmi Önképző Társulatot. Ez évtől kezdve kéziratos újságot is indítottak, Heti Közlöny címen. A társulat első rendszeres programja Csokonai november 17-i születésnapjának évenkénti megünneplése volt, melyet Miklovicz Bálint indítványára határoztak el 1860. február 5-én.²⁹

Az effajta diákegyleteknek voltak politikai kockázatai ekkoriban, ezért kizárólag úgy kaptak működési engedélyt a tanári kartól, ha a felolvasásra szánt dolgozatok témái közül kizárják „a politikát és mindazt, ami a jóízlés, illem, erkölcs határain

²⁸ OLÁH Károly, *Figyelmeztetés augusztus 2-dikára!*, Debreceni Közlöny, 1861. július 13. (2. évf. 109. sz.), 445. (A Kisfaludy Károly Mohács verséből származó citátum kiemelése az eredeti szövegben.) Lásd még a következő visszaemlékezéseket a kényszerűen rejtőzködő ünneplések időszakára: *Honvéd-emlék Debreczen mellett*, Vasárnapi Újság, 1861. február 17. (8. évf., 7. sz.), 80; *Debreczeni honvéd-siremlék terve*, Vasárnapi Újság, 1861. június 23. (8. évf. 25. sz.), 289; *Magyarországi honvédemlékeink*, Hazánk s a Külföld, 1868 (4. évf. 45. sz.), 709–714, itt: 710. – Szűcs István történész 1871-es visszaütalása a csereerdei honvédsírnál és a csigekerti honvédtemetőben történt megemlékezésekre: Szűcs István, *Szabad királyi Debreczen város történelme*, Debrecen, Városi könyvnyomda, 1871, III, 1021–1022. (Szintén idézi KOROMPAINÉ, *i. m.*, 319.) – Egy 1874-es visszaemlékezés: „Az ötvenes években martius 15-én titokban lelkesültünk csak fel az abszolút hatalom vizsga kémei ólálkodása mellett, ama dicső nap emlékére, melyen a szabadság szentelt zászlaja kitűzetett, titokban keseregünk, s hullattuk el könnyeinket az aug. 2-án városunk határán hős halált halt honfiak, s az okt. 6-án kiszenvedett, áldott emlékeztető vértanúk felett.” *Augustus 2-ka 1849-ben*, Debreceni Ellenőr, 1874. augusztus 1. (1. évf. 23. sz.), [2]. – Kései visszaemlékezés: HAMAR László, *A debreceni szabadságszobor története: A Szabadságszobornak 1902. augusztus hó 2-dik napján történt leleplezési ünnepélyére*, Debrecen, Városi Nyomda, 1902, 3. – Utólagos helytörténeti feldolgozások: ZOLTAI Lajos, *A debreceni Honvédemlék keletkezése: A vándorló kőoroszlán története: Alkalmi visszaemlékezések*, Debreceni Újság – Hajdúföld, 1931. augusztus 1. és augusztus 2. Zoltai cikket jegyzetekkel ellátva közlése (az alábbiakban innen hivatkozom): SZENDINÉ ORVOS Erzsébet, *Honvédemlékek Debreczenben = A debreceni Honvédtemető, i. m.*, 71–86, itt: 73–74; KOROMPAINÉ, *i. m.*, 317–322; PAPP József, *A Honvédtemető és Hősök temetője Debreczenben = A debreceni Honvédtemető, i. m.*, 16–19; HORVÁTH Attila, *Krisztusi feltámadás 1849-ben, avagy „Szarka kapitány” haláláról*, Hajdú-Bihari Napló, 2017. szeptember 11. (74. évf. 212. sz.), 7.

²⁹ BALOGH Ferenc, *Csokonay szobrának leleplezési ünnepélye Debreczenben, 1871. okt. 11.*, Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1871. október–november (2. évf. 10–11. sz.), 508; GYÓRI L. János, *A Kollégium szerepe a magyar irodalom művelésében = A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. BARCZA József, Bp., A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, 657; LAKNER, *Az Árkádia-pör fogságában, i. m.*, 208. – Balogh kollégiumtörténeti monográfiája szerint a Magyar Irodalmi Önképző Társulat 1860. november 17-én kezdeményezte Csokonai születése évfordulójának megünneplését, „mely azóta évenként megtartatik”. BALOGH Ferenc, *A Debreceni Református Kollégium története adattári rendszerben*, Debrecen, Hoffmann és Kronovitz Könyvnyomdája, 1904[–1915], 669.

túllépne³⁰. Ha közvetlen politikai utalások nem is hangzottak el (vagy nem maradt fenn ezek nyoma), a Csokonai-ünnepségeknek mégiscsak volt az irodalmi hagyományon túléri jelentősége a kiegyezést megelőző években. Ugyanis a *nemzeti költő*ként is értelmezett debreceni poétára történő megemlékezések a kommemorációs mikroközösségekben (kollégiumi diákok, városiakkal kiegészülve) allegorikus jelentéssel telítődtek, ezáltal, akár kimondatlanul, a szabadságharc, illetve a szuverénként tételezett magyar kultúra és nemzet ünneplésére is vonatkoztak. Ezért indokolt azt állítani, hogy Csokonai kultusza ekkoriban „jelentős közösségformáló és -összetartó szerepet töltött be Debrecen életében”³¹. Amikor a diákok a Kollégiumban tartott megemlékezés (felolvasások, előadás, kórusénekek) után kizarándokoltak ünnepelni – 1861 januárjában már bizonyosan³² – a város nyugati határába, Csokonai sírjához a Hatvan utca végi temetőbe,³³ akkor részben hasonló útvonalat jártak be, hasonló rituális teret jelöltek ki, mint amikor a nyilvános kommemorációs aktusok számára tiltott, ám rejtőzködő módon mégis látogatott Nagysándor-halomhoz, illetve a honvéd tömegsír-hoz mentek (vagy mentek volna) emlékezni. Az 1867-tel kezdődően engedélyezett szabadságharcos ünneplések tudósításainak visszaemlékezései alapján az is nagyon valószínű, hogy a két útvonal – és így a kétféle ünneplés – időnként össze is kapcsolódott (lásd az idézeteket a következő fejezet 1. alfejezetében). Ez az összefonódás a kiegyezés utáni néhány évben is érzékelhető, hiszen a március 15-i (és részben az augusztus 2-i) ünneplések rendjét, illetve a szimbolikus térfoglalás menetének útvonalát majd az 1860-as évek végétől³⁴ legálisan is a református kollégiumi diákok, jelesül a Magyar Irodalmi Önképző Társulat, illetve néhány tanár formálta és szervezte meg évről évre, ugyanúgy, mint már addig is a Csokonai-ünnepeket.

3. Szabadságharcos megemlékezések 1861-ben

A rövid alkotmányos időszakba eső évfordulón Magyarországon mindenhol nagyobb nyilvánosságot kaphattak az ünneplések. A szabadságharc nemzeti mártírológiai szempontú értelmezését országszerte fölerősítette az egy évvel korábbi, 1860. március 15-i pesti ünnepen leölt Forinyák Géza emléke.³⁵

³⁰ BARCZA Józsefné, *Diáktársaságok és diákegyesületek = A Debreceni Református Kollégium története, i. m.*, 713–714. Lásd még GYÓRI, *i. m.*, 669–670.

³¹ A kérdésről lásd LAKNER, *Az Árkádia-pör fogságában, i. m.*, az idézet: 212; valamint korábbról: BALOGH István, *Izsó Miklós és a Csokonai-szobor*, *Művészettörténeti Értesítő*, 1953/1–2, 99–104. Lásd még GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, *Csokonai Vitéz Mihály a Debreceni Kollégiumban*, Debrecen, TTRÉ, 2015.

³² BALOGH Ferenc, *Csokonay szobrának leleplezési ünnepélye Debrecenben, 1871. okt. 11.*, *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*, 1871. október–november (2. évf. 10–11. sz.), 508.

³³ Vö. ehhez jelen számban KOVÁCS Gergely, „A halhatatlanok csapatja ez, melynek nincs híja sohasem!” *A Debreceni Főiskolai Énekkar (Kántus) történeti tudata és a folytonosság rítusai*.

³⁴ Nem csupán 1879-től, ahogyan a kollégiumtörténeti kézikönyv jelzi: BARCZA Józsefné, *Diáktársaságok és diákegyesületek, i. m.*, 714.

³⁵ Gyáni Gábor hangsúlyozza, hogy az 1860. márciusában tüntető pesti tömeg az esemény előtt a Kálvin téri református templomban vett részt a mártírok emlékére tartott istentiszteleten: GYÁNI, *Történetírás, i. m.*,

1861. március 15-én Debrecenben is sokkal szabadabban lehetett ünnepelni, mint a korábbi bő egy évtizedben.³⁶ A boltok zárva tartottak, délelőtt mindegyik felekezet a saját templomában emlékezett, délután pedig „a város lelkes ifjúsága nagy néptömeg kíséretében azon gyászmezőt kereste föl, mely a szomorú emlékezetű 1849-iki egyenetlen harcz sötét színhelye volt. Itt a szózat, hymnus és »nyugosznak ők a hősiak« elzengése közben, magasztos hazafiúi érzelmekre buzdító szónoklatok tartattak”. Este kivilágították a város főbb utcáit.³⁷ A tudósítás tehát kizárólag a csata helyszínét említi, vagyis úgy tűnik, hogy ekkor csak a belvárostól távolabbi Nagysándor-halomhoz mentek ki, a honvédek csigekerti tömegsírját vagy nem keresték fel, vagy arra valamiért nem történt utalás.

Az augusztus 2-i csata 12. évfordulóját megelőzően, 1861. július közepén Oláh Károly felhívásban biztatta a debrecenieket a közös, „nyilvános” és „fényes” emlékezésre, felszólítva a városi tanácsot az ünnepély megrendezésére.³⁸ Azonban a nyár folyamán a gyorsan visszarendeződő, újra abszolutisztikussá váló politikai helyzetben a városi hatóság nem tudta felvállalni az ügyet, „mert a katonai hatóságtól ez ellen tiltakozást kapott”. Ezért végül csak magánosok ünnepeltek, igen kevesen: csupán „néhány lelkesebbek nem állhatták meg” a magyar hősök tömegsírjának meglátogatását, „zöld ágakat s nemzeti zászlót tűzve a hősök sírjai fölé”. Noha – a Debreczeni Közlöny keserű cikke szerint – „lehetett volna még ennél jobbat, többet is tenni minden tüntetés nélkül. A reggeli beharangozáskor minden embernek templomba kellett volna menni gyászöltözetben, és ott imádkozni a hazáért. Bizony megérdemlették volna ezt a derék honvédek [...]” Sőt, az évforduló táján a honvéd tömegsír és a csatahelyszín környékének rendkívül elhanyagolt állapotát regisztrálja a Debreczeni Közlöny tudósítója. Jelzi, hogy „legnagyobb része a népnek – tapasztalat! – azt sem tudja megkülönböztetni, melyik halom alatt nyugszik honvéd, és melyik alatt muszka”. Éppen ezért arra kéri a városi hatóságot, hogy tartsa rendben a temetőt. Valamint arra, hogy

jeleltesse meg a honvédek sírját a muszka sírok közt, elég arra egy egyszerű fejfa is ideiglenesen [...]. Még most talán meg lehet ezt tenni, de nem 10-20 év múlva, ha a nép elméjében lassankint elmosódik a szomorú nap emlékezete, s mit fog mondani az utókor Debreczenre, hol a függetlenség

118–120. – Az országos ünneplésekről összefoglalóan, köztük a debreceniről is lásd ERDÉLYI MÓNICA, *Az 1861. évi március 15-i ünnepségek*, Honismeret, 2016/2, 6–11; M. LOVAS, *A márciusi ifjak nemzedékének*, i. m., 56–59.

³⁶ A március 15-ét megelőző éjszaka a Kollégium diáksága a tanári kar előzetes hozzájárulása nélkül gyűlt össze az iskola énektermébe lakomára. BALOGH FERENC, *A Debreceni Református Kollégium története adattári rendszerben*, i. m., 309.

³⁷ *Martius 15-ke*, Debreczeni Közlöny, 1861. március 20. (2. évf. 76. sz.), 318. Szintén idézi: KOROMPAINÉ, i. m., 320.

³⁸ OLÁH, *Figyelmeztetés augusztus 2-dikára!*, i. m., 445.

kimondatott, de mely egyetlen, határában vívott csata színhelyét sem bírta emlékezetben fönntartani!³⁹

A debreceni emlékezetkultúra szempontjából azért is fontos az 1861. év, mert az ekkor alapított Emlékkert Társulat elkezdte megtervezni és megformálni a Nagytemplom és a Kollégium közötti, meglehetősen elhanyagolt, poros, bozotos térséget. A Társulat egy olyan „kies”, szépen parkosított, nyilvános kert létrehozását tűzte ki célul, amely – mint a témát legújabbban feldolgozó Lakner Lajos hangsúlyozta – a debreceni kötődést is megjelenítő, szimbolikus nemzeti panteonként szolgál, illetve „az 1849 és 1867 közötti nemzeti ellenállás részének is tekinthető”.⁴⁰ Az Emlékkert Társulat, illetve a Honvédegylet kezdeményezésére – nagyjából egy időben a Csokonai-szobor felállításának gondolatával⁴¹ – az merült fel, hogy az 1849. augusztus 2-i debreceni csata áldozatainak kellene síremléket emelni. Egyrészt a Csigekertben, azon a dombon, amely a csata után befogadta a hősök tömegsírját. Másrészt pedig a keleti Csereerdő Hosszúpályiba vezető útja mentén álló honvédsíron. 1861-ben ez utóbbi sírhelyen szerették volna elhelyezni a szabadságharcos monumentumot. Ám olyan jelentős összeg gyűlt össze, hogy a kivitelre elfogadott allegorikus alkotásnak, a Komlóssy Imre tervei alapján készült, Marschalkó János szobrász által elkészítendő haldokló oroszán emlékművét⁴² már semmiképpen nem a Csereerdő félreeső honvédsírján akarták felállítani, oda csak egy kisebb emléket terveztek. Az időközben elkészült oroszlánszobrot ekkor már vagy a csigekerti honvéd tömegsíron, vagy a csata helyszínén, a Nagysándor-halmon akarták felállítani. Viszont az országgyűlés 1861. augusztusi feloszlásától fogva a szabadságharcos emlékezés nyilvános rítusai újra tiltottak voltak, egészen a kiegyezésig. Emiatt az allegorikus monumentum felállítása is lekerült a napirendről, az 1861 nyarára elkészült szobrot hat éven keresztül

³⁹ *Debreczeni szemle*, Debreczeni Közlöny, 1861. augusztus 10. (2. évf. 117. sz.), 479. – Röviden hivatkozva KOROMPAINÉ, *i. m.*, 321. – Csak kilenc évvel később, 1870. augusztus 2-án állítottak egyszerű fakeresztet a honvédsírra (lásd erről a harmadik fejezet 2. alfejezetét). 1885. március 15-re készült el a harmadik fejezet 6. alfejezetében tárgyalandó vörösmárvány emlékmű.

⁴⁰ LAKNER, *Az Árkádia-pőr fogságában*, *i. m.*, 204–207; lásd még BALOGH István, *Izso Miklós*, *i. m.* – Az emlékek, oszlopok, szobrok, képmások létrehozása, jelenléte elengedhetetlenül szükséges az „emlékezet kultuszának közösségi szertartásai”-ban. Lásd PORKOLÁB, *i. m.*, 87.

⁴¹ *Az emlékkert és a Csokonai szobor történelmének rövid vázlatja*, Debrecen, 1871. március 15. (3. évf. 53. sz.), [1]. Bár a Csokonai-szobor állításának gondolata bizonyos adatok szerint még hamarabb, 1859 óta terítéken volt. Lásd LAKNER, *Az Árkádia-pőr fogságában*, *i. m.*, 218.

⁴² Az oroszlánszobor a luzerni, 1821-es Löwendenkmal nyomán készült, mely a Svájci Gárda 1792-es hősi halálára emlékeztet. Az alábbi cikk úgy fogalmaz, hogy „a luzerni híres szabadságszobor mintájára van kicsinyben elkészítve, mint utánpótlás is oly szép, oly művészi értékkel bíró szobormű”. SEMPERIDEM, *Maradjon a kőoroszlán!*, Debrecen, 1898. március 26. (30. évf. 71. [helyesen: 72.] sz.), 2. A luzerni mintáról részletesebben: -A, -r, *A „Kőoroszlán”*, Debrecen, 1898. március 30. (30. évf. 74. [helyesen 75.] sz.), 1. Ezekhez hasonlóan a következő évben országos lapban is: *Honvéd-emlék Debrecenben*, Pesti Hírlap, 1899. március 8. (21. évf. 67. sz.), 7. – A luzerni minta első említése a szakirodalomban, az előző mondatban felsorolt korabeli újságcikkek hivatkozása nélkül: Sz. KÜRTI Katalin, *Szoborsorsok Debrecenben*, Debreceni Szemle, 1995/3, 424.

rejtegették Vecsey Imre építész Piac utcai házának raktárában.⁴³ (A szobor 1867. augusztus 2-i leleplezéséről lásd a következő fejezet 1. alfejezetét.)

Noha a Nagytemplom és Református Kollégium közötti térség 1861-ben még nem pontosan körvonalazott célú kommemorációs alkalmak majdani helyszínéként választott ki a belváros közepén, ám kijelölésének indokoltsága, nemzeti-szakraális jellege nyilvánvaló lehetett mindenki számára. A majdani megemlékezések ide koncentrálsával nagyon is jelenvalónak látszó, folytonosságot mutató múlthoz véltek hozzáférni a kortársak, itt kézenfekvőnek látszott a – Gyáni megfogalmazása szerinti – „nyilvános városi tér történelmiesítése”. Ez az 1861-től kezdve kialakítandó kert, 1867-től kezdve pedig lassan kibontakozó szoborpark térségében nem kellett „erőszakoltan” feltalálni a történelmet, a történelem itt nem pusztán „ürügy” volt.⁴⁴ A helyszín ugyanis már eleve kiemelt jelentőségű volt református szempontból: délről a Nagytemplom, északról a Kollégium, keletről az iskola professzorainak lakásai, nyugatról pedig az egyháztanács székhelye, a konzisztoriális ház állt. De még fontosabb, hogy az Emlékkert kijelölt területét négy égtáj felől határoló egyházi épületek 1849 első hónapjaiban *nemzeti szempontból* is szakralizálódtak, hiszen alapvető szerepet játszottak a szabadságharc történetében (a városházával, a főutcával és néhány további házzal együtt). Ráadásul mivel e belvárosi térségben 1849 óta nem lehetett ünnepelni, a heroikus múlt ismeretének és a jelenbeli elfojtottság tapasztalatának feszültsége is az 1850-es, 60-as évek rejtett-kommunikatív emlékezetének részévé vált.

4. Megemlékezések 1861-től 1867-ig

A visszarendező politikai helyzetben újra a magános, rejtett emlékezések következtek. Az 1850-es évekhez a kommemorációs lehetőségek tekintetében is várhatóan

⁴³ *Debreceni honvéd-síremlék terve*, Vasárnapi Újság, 1861. június 23. (8. évf. 25. sz.), 289; *Magyarországi honvédemlékeink*, Hazánk s a Külföld, 1868 (4. évf. 45. sz.), 709–714, itt: 710–711 (az utóbbi cikk alapján, mely Komlóssy Imre adataira épül, úgy tűnik, mintha 1861-ben még csak gyűjtést rendeztek volna a szoborra, de az alkotás csak később készült el); *A debreceni kőoroszlán*, Budapesti Hírlap, 1899. július 28. (19. évf. 207. sz.), 7–8 (a szobor 1867. augusztus 2-i emlékkerti felállításakor, az emlékmű alatt elhelyeztek egy okiratot, mely a hat évvel korábbi elkészültére is utalt, a cikk e szöveget közli a szobor 1899. augusztus 2-i, honvédtemetőbe történő áthelyezés alkalmából); HAMAR, *A debreceni szabadságszobor története*, i. m., 4. – A felállítás eredetileg tervezett helyszíneiről a későbbi tudósítások egy része már nem tudott. Lásd például KORNHÄUSER Antal, *Glosszák a tegnapi ünnephez*, Debrecen, 1897. augusztus 3. (29. évf. 181. sz.), 3. – Szakirodalmi feldolgozások: ZOLTAI, *A debreceni Honvédemlék* (= SZENDINÉ ORVOS, i. m.), 74–77; UŐ., *A debreceni kertségek múltja*, Debrecen, Magyar Nemzeti Könyv- és Lapkiadóvállalat, 1934, 6; SZ. KÜRTI Katalin, *Köztéri szobrok és épületdíszítő alkotások Debrecenben és Hajdú-Biharban*, Debrecen, Hajdú-Bihar megyei Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya, 1977, 27 (a szerző viszont 1995-ös cikkében a szobor elkészültének dátumaként nem 1861-et említi, hanem 1865-öt: SZ. KÜRTI, *Szoborsorsok*, 424); BALOGH István, *Városszépítési törekvések a XX. században*, A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei, 40, 1982, 15; KOROMPAINÉ, i. m., 320.

⁴⁴ Az értelmezési mintákat és az idézeteket lásd GYÁNI Gábor, *A város és az imaginárius történelem* = Gy. G., *A történelem mint emlékmű*, Bp., Kalligram, 2016, 135–151, itt: 145; UŐ., *Kollektív emlékezet és a tér nagyvárosi kultusza* = Uo., 109–118, itt: 117; UŐ., *Modernitás és hagyomány*, i. m., 74.

hasonló önkényuralmi időszak beköszöntére utalt T. Konrád Gyula *Honvédek sirján* című, 1861. augusztusi verse, melynek imádkozó beszélője a csalódottság ellenére is derűlátással tekint a jövőbe:

[...]

De hát így lesz ez mind örökre már?
Kérdőleg néz a honfi az égre,
S im egy vigaszfény leng, dereng alá:
Csak bizzunk a magas istenségbe.
[...]

[...]

De azt sugja az alvók szelleme:
Már nem soká hajnallik bus egünk,
Az elhullt vér törvényt s jogot terem,
Hasztalan egy csep vért sem veszítettünk.

És ha addig is titokban olykor
Bajnokok! hozzátok meg-megtérünk,
Álmodok ne sértse, hisz szivetek
Hamvaiból sarjadt s él reményünk.
A mely nemzet jogáért él és hal,
Az nem lehet, hogy mint rab senyedjen,
Annak élni kell vezércsillagul...
Ne csüggedj hát, ne csüggedj nemzetem.⁴⁵

Az 1860-as években nyilvánosnak nevezhető emlékezés keretében újra csak metaforikus szinten, vagyis irodalmi szövegekben volt lehetséges bejárni a csereerdei és a csigekerti helyszíneket. A Hortobágy című lap 1863-ban tudatosan a két legfontosabb szabadságharcos emléknaphoz kapcsolódóan közölt Oláh Károlytól egy-egy verset: március 15-én a *Debreczeni csereszélen...*, augusztus 16-án pedig az *Augusztus 2.* című költeményt. Az első szöveg elliptikus módon szól a sírhely 50-es évek óta élő rejtett kultuszáról, úgy, hogy egyrészt elhallgatja a megemlékezés okát, másrészt a kultusz tárgyának megnevezését is kerüli az egész költeményben:

⁴⁵ T. KONRÁD Gyula, *Honvédek sirján*, Debreczeni Közlöny, 1861. augusztus 14. (2. évf. 118. sz.), 481. – Lásd még néhány héttel későbből az alábbi vers közlését: RÁKOSI László, *Nagy Sándor emléke*, Debreczeni Közlöny, 1861. augusztus 24. (2. évf. 121. sz.), 493.

Kit fed e sír, – nem is kérdve
 Az utas, e helyre érve,
 Szent imát rebeg magában;
 Kezei közt fris virág van.

A másik vers úgy viszi színre az emlékezési gyakorlatot, hogy a titkon könnyet ejtő, de a „hősök vére”-ről azért mégis szólni próbáló felnőtt és a gyermekei közötti, nagyrészt elfojtott beszélgetést imitálja:

„A nagy temetkező-helynek
 Mért, hogy még csak nyoma sincsen?” –
 Ne fürkészd ezt, hallgass, kincsem!

Némi reményt a gyermekek buzgalma ad: a lányka kijelenti, hogy koszorút köt a sírra, a fiú pedig azzal biztatja apját, hogy „Feltámadnak a vitézek!”⁴⁶

A kiegyezés előtti esztendőkből (de talán már az 1850-es években is) a kollégiumi diákok valószínűleg nemcsak egyenként, hanem közösen, nagyobb számban is kilátogattak az augusztus 2-i debreceni csata vagy a tömegsír helyszínére. Egy 1870. márciusi visszaemlékezésből például kiderül – bár nem egyértelmű, mely évtizedre vonatkozóan –, hogy „voltak idők, mikor villogó szuronyok állták el a temetőkhöz vezető utat, hogy tömegesen ne zarándokolhassanak a hősök nyugvó poraihoz. A tanuló ifjúság mégis kiszivárgott láthatatlan utakon. Mindnyájan ott voltak. Ott volt az ifjúság, és a polgárok csoportosultak körülötte, sokszor hangot sem volt szabad kibocsátani ott az imádkozásra kész ajkakról”.⁴⁷ Az ez évi ünneplésre való felhívás is ilyen gyakorlatra utalt: „holnap a honvédtemetőben a szokott kegyeletes ünnepély ismét megtartatik, a mi az önkényuralom szakában sem maradt el soha. A nagy közönséget, kivált a tanuló ifjúságot sem a félelem, sem a zsarnokság sohasem volt képes visszaretenteni, a tömeges részvételtől”.⁴⁸ 1870 augusztusában pedig így idézték fel a korábbi megemlékezéseket: „A kegyelet adóját 21 éven keresztül folyvást meghozta e sírokhoz a tiszta hazafiúi szeretet [...]. Sem az önkénykormány fenyegető parancsa, sem vad erőszak nem volt képes visszatartani a népet a kegyelettől, hogy a nemzet halottainak, a csata napján, külsőleg is meg ne adja tiszteletét.”⁴⁹

⁴⁶ OLÁH Károly, *Debreceni csereszélen*, Hortobágy, 1863. március 15. (2. évf. 11 sz.), 50; Uő., *Augusztus 2.*, Hortobágy, 1863. augusztus 16. (2. évf. 33. sz.), 153. A versek címét említi, értelmezés nélkül: KOROMPAINÉ, *i. m.*, 321.

⁴⁷ Debreczen, 1870. március 16. (2. évf. 53. sz.), [1.]. Szintén idézi: KOROMPAINÉ, *i. m.*, 323.

⁴⁸ *Martius 15-én*, Debreczen, 1870. március 14. (2. évf. 51. sz.), [1].

⁴⁹ *A debreceni csata emléke*, Debreczen, 1870. augusztus 1. (2. évf. 147. sz.), [1]. Lásd még fentebb, a 28. jegyzetben felsorolt visszaemlékezéseket és a vonatkozó szakirodalmat.

*Ünnepi térhasználat az allegorikus oroszlánszobor emlékkerti felállításától
(1867) az 1880-as évek végéig*

A kiegyezés utáni hivatalos politika az ország számos helyén továbbra is mellőzte – és több sajtótermék még ekkor is ignorálta – a március 15-i ünnepet: legalább 1872-ig, a 48-as választójogi törvény benyújtásáig, illetve 1873-ig, a forradalom negyedszázados évfordulójáig. Azonban néhány ellenzéki városban már ezekben az években is tartottak megemlékezéseket, a városi és megyei hatóságok távol maradása mellett, s ezekről az alkalmakról helyi tudósítások is megjelentek.⁵⁰ Debrecenben szintén így volt ez, és ettől kezdve a szabadságharcra történő emlékezés rítusai is szabadabban formálódhattak, mint a kiegyezés előtt. Itt, több más magyarországi városhoz képest, a március 15-i (valamint az augusztus 2-i) emlékűnnepélyek kevésbé voltak zárt-, illetve szűk körűek. A Kollégium Magyar Irodalmi Önképző Társulatához mint az alkalom szervezőjéhez már a kezdeti években csatlakoztak más kollégiumi diáktársulatok, valamint a múlt jelenvalóságának vágyával, a gyász és emlékezet hiteles és aktív fenntartásának ethoszával felruházott egykori szabadságharcos honvédek.⁵¹ Szintén bekapcsolódott az ünneplésbe néhány városi egylet és társulat, további iskolák tanulói, az iparos ifjúság, illetve mindig részt vettek a forradalom eszméjével és emlékével azonosuló városi polgárok, a márciusi megemlékezésen általában nagyobb tömegben, mint az augusztusi ünnepen. A városi politikai szereplők közül azonban a kiegyezés utáni első években még az ellenzékiek közül is kevesen jelentek meg, az 1870-es évek második felétől viszont már jóval rendszeresebbé vált a részvételük. A városvezetés hivatalos képviselőjének hiányáról azonban az ellenzéki Debreczen újság még ekkoriban is több ízben tudósított méltatlankodva.

1. Az ünneplés rendje az időszak március 15-i ünnepén

A kollégiumi diákság, valamint a hozzájuk csatlakozó városi polgárok 1867. március 15-én immár legalísan vonulhattak ki a csigekerti honvédsírokhoz. A tudósítások a korábbi években kialakult, az előző fejezetben tárgyalt kommemorációs rend folytonosságára utalnak, illetve arra, hogy 1867-ben a forradalom és szabadságharc emlékűnnepé még bizonyosan összekapcsolódott a Csokonaira történő emlékezés kollégiumi hagyományával:

Ismét leróttuk ez évben [1867-ben] is a kegyelet adóját azok iránt, kik e hazáért küzdve és meghalva most már csendesen nyugosznak a temetőben. Meglátogatta a tanuló ifjúság az 1849. Aug. 2-án történt debreczeni csatában elesetteknek sírhalmait, hol alkalmi éneklések és szavatok által fejez-

⁵⁰ M. LOVAS, *A márciusi ifjak nemzedékének, i. m.*, 68–72, 77, 334. Az 1872-ben benyújtott 48-as választójogi törvény következtében élénk politikai csatározások alakultak ki. Erről lásd *uo.*, 78–85.

⁵¹ A megközelítés analógiájához vö. GYÖRGY Péter, *Az emlékezet szétesése – az olvashatatlan város* = Gy. P., *A hely szelleme*, Bp., Magvető, 2007, 145–165.

tük ki szívünk érzelmeit. Innen elmenénk Csokonai sírjához, hol a cantus egy halotti énekkel áldozott a költő szellemének.⁵²

A következő három esztendőből (1868–70) nincs nyoma a Csokonai-sír meglátogatásának a forradalom ünnepén,⁵³ noha talán – legalábbis a kollégiumi diákság – hasonló útvonalat járt be, mint 1867-ben (és a kiegyezést megelőzően). 1871. március 15-én azonban a honvédtemetői processzió bizonyosan kiegészült az irodalmi kommemoráció útvonalával: „[a honvédtemetőből visszatérőben] ősi szokás szerint – betért a menet a hatvanutczai temetőbe Csokonai sírjához”.⁵⁴ Lehetséges, hogy még 1871 után is volt példa a márciusi szabadságharcos emlékezés effajta bővülésére. Ám a vonatkozó adatok hiánya alapján inkább az feltételezhető, hogy az ekkoriban immár egyre jobban intézményesülő, a kollégiumi diákság korábbi, belkörü március 15-i ünnepelését egyre inkább a teljes városi nyilvánosság számára kiszélesítő alkalmi oka fogyottá tették, hogy a nemzeti költőként értelmezett Csokonaira történő emlékezéssel kellene valamiképpen leplezni a forradalom és szabadságharc ünnepét.⁵⁵ Valamint a zarándokmenet állandósuló rítusa (az útvonal hossza, az állomások száma és a kommemoráció rendje) annyi időbe (mintegy két és fél órába) telt, hogy a megemlékezéseket valószínűleg már kényelmetlen lett volna tovább bővíteni azzal, hogy

⁵² A Magyar Irodalmi Önképző Társulat kéziratok lapjának tudósításai: 1867. mártius 15., *Heti Közlöny*, 1867. március 17. (10. évf. 5. sz.), 25r–26v; *Mártius 15. 1867.*, *Heti Közlöny* (Történelmi rész), 1867. március 17., (6. évf. 6. sz. [ez a történelmi melléklet évfolyamszámozása]), 72v (az idézet innen származik); *Heti Közlöny* (Történelmi rész), 1867. március 24. (6. évf. 7. sz.), 74r–75v. – Vö. a városi lap tudósításával, amelyben viszont nincs utalás a Csokonai-megemlékezésre: „Mint évenként, úgy most [1867-ben] is a kegyeletes megemlékezés ünnepe volt városunkban március 15-dike. Délután 3 órakor nagyszámú fiatalság és polgárság vonult ki az 1849-diki csatában elesett honvédek sírjához s a nyugvó hősök iránti kegyelet a helyszínen zengett nemzeti ének s alkalmi beszédek tartása által a legszebben megnyilvánult. Az ünnepély végével a közönség egész csendben és rendben tért vissza tűzhelyéhez.” Hortobágy, 1867. március 17. (6. évf. 11. sz.), 43. – A kollégiumi diákok az Oratóriumban a szabadság fontosságáról hallgattak prédikációt, de ez nem ünnepnapi emlékkalkalom volt, hanem március 17-én, a vasárnap reggeli istentisztelet keretében hangzott el. *Mártius 15. 1867.*, *Heti Közlöny* (Történelmi rész), 1867. március 17., (6. évf. 6. sz. [ez a történelmi melléklet évfolyamszámozása]), 74r–75v.

⁵³ Lásd 1868. március 15-ét, amikor a tudósítás csak annyit ír, hogy délután több ezres tömeg vonult ki „a szabadság harcában elesett s a mesterutczai kapun kívül csendesen nyugvó honvédek sírhalmához [...] városunk több köz és magán épületein a háromszínű zászló lobogott”. *Márczius 15-kén*, Debreczen-Nagyváradai Értesítő, 1868. március 22. (26. évf. 13. sz.), [4]. – 1869-ből hasonló tudósítás: *A főisk. tanuló*, Debreczeni Lapok, 1869. március 21. (3. évf. 12. sz.), [1]. – 1870-ből: *A márczius 15-diki ünnepély*, Debreczen, 1870. március 16. (2. évf. 53. sz.), [1].

⁵⁴ *Márczius 15-ke Debreczenben*, Debreczen, 1871. március 16. (3. évf. 54. sz.), [2]. – Nem csupán a szabadságharcra emlékező ünnepeken idézték fel Csokonai alakját, hanem időnként fordítva is működött a kétféle kommemoráció összefonódása. Például amikor ugyanez év őszén, 1871. október 11-én felállították Izsó Miklós Csokonai szobrát az ún. kis Emlékkertben, szintén megkoszorúzták az allegorikus oroszlánszobrot. *Debreczeni*, Magyar Újság, 1871. október 12. (5. évf. 234. sz.), [3].

⁵⁵ M. Lovas Krisztina azt írja, hogy a március 15-én emlékező diákok „rendszerint” felkeresték Csokonai sírját is, ami lehetséges, viszont neki sincs adata erről minden évből, így ezt a megjegyzését némiképpen megalapozatlannak vélem. M. LOVAS, *A márciusi ifjak nemzedékének*, i. m., 78.

a nagyszámú ünneplő közönség a Hatvan utca végi temető Csokonai-síriját is meglátogatja. Úgy vélem, hogy az 1870-es évektől kezdve, ha egyáltalán volt ilyen, a március 15-i alkalmakon legfeljebb a diákok szűkebb köre térhetett ki a költő emlékművéhez.

A március 15-i kommemorációs gyakorlatok legjelentősebb kiegyezés utáni térhasználat-változásának azt tarthatjuk, hogy a politikai enyhülés következtében immár nemcsak rejtőzködve lehetett ünnepelni a város nyugati és keleti periferiáján, hanem szélesebb nyilvánosság előtt, a Nagytemplom–Emlékkert–Kollégium térségében, a szabadságharc debreceni történetének központi politikai helyszínén is. Az 1861 óta formálódó Emlékkertben elsőként leleplezett alkotás a leverett szabadságharc előző fejezetben már bemutatott allegorikus emlékműve volt. A szobrot tehát nem az eredetileg tervezett csereerdei honvédsíron vagy a csata helyszínén, illetve a csigekerti honvédtemetőben állították fel, ugyanis 1867-ben a szabadságharc debreceni katonai helyszíneit már – a nyilvános ünneplés szempontjából – „félreeső”-nek vélték.⁵⁶ A debreceni emlékműállítási kezdeményezések kontextusaként érdemes figyelembe venni az 1860-as évek végétől a fővárosban fellendülő síremlék- és mauzóleumtervezést, a Kerepesi úti sírkert dísztemetővé alakulási folyamatát, illetve az országosan is egyre nagyobb lendületet kapó köztéri szobor- és emlékműállítási „boom”-ot.⁵⁷

Az Emlékkert Társulat irányításával 1867 márciusában indult meg a szervezés, majd az év augusztus 2-án, a debreceni csata 18. évfordulóján állították fel a szobrot a park közepén, egy mesterséges halmon, nagyjából a mai (1906 óta ott álló) Bocskai-szobor helyén. A debreceni csata órájában, délután négykor kezdődött a nagyszabású ünnepség, hatalmas tömeg előtt, a volt szabadságharcos honvédek jelenlétében, akik az augusztus 2-i csatában használt zászlójukkal jelentek meg. A szoboravatást követően népünnepély jellegű alkalmat is rendeztek: tisztai bankettet, illetve a város költségén megvendégelték a közvitézeket is. A „kedélyes lakoma” helyszíne ekkor is (miképpen a forradalom első évfordulóján, 1849. március 15-én: lásd erről az előző fejezet 1. alfejezetét) a város szabadságharchoz egyébként közvetlenül nem kötődő északi térsége, a Nagyerdő parkosított részén felépült Fürdőház (Vigadó) és pázsittal borított környéke volt.⁵⁸

⁵⁶ Komlóssy Imre takarékpénztári elnök, az Emlékkert Társulat tagja „szíves közlése” alapján: *Magyarországi honvédemlékeink*, Hazánk s a Külföld, 1868 (4. évf. 45. sz.), 709–714, itt: 710.

⁵⁷ SINKÓ Katalin, *A nemzeti emlékmű és a nemzeti tudat változásai*, Művészettörténeti Értesítő, 1983, 185–201; TÓTH Vilmos, *A Kerepesi úti temető másfél évszázada*, Budapesti Negyed, 1999/2, 3–126; KOVALOVSKY Mária, „Bronzba öntött halhatatlan”: *A historizmus emlékműszobrászata = A historizmus művészete Magyarországon*, szerk. ZÁDOR Anna, Bp., MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, 1993, 79–98; GYÁNI, *Történetírás, i. m.*, 119–120.

⁵⁸ *Honvédemlék-leleplezési ünnepély*, Debreczeni Lapok, 1867. augusztus 4. (1. évf. 6. sz.), [1]; CSÁTHY Géza, *Honvédemlék leleplezési ünnepély*, Magyarország és a Nagyvilág, 1867. augusztus 24. (3. évf. 34. sz.), 404; HAMAR, *A debreceni szabadságszobor története, i. m.*, 3–5; ZOLTAI, *A debreceni Honvédemlék (= SZENDINÉ ORVOS, i. m.)*, 74–80; a Honvéd című katonai hetilap IV. évfolyamának 53. oldaláról hosszan idéz DR. CALAMUS (BOLDIZSÁR Kálmán), *A debreceni csatában elesett orosz tábornok sírja*, Debreceni Képes Kalendárium, 1948, 87; SZ. KÜRTI, *Köztéri szobrok, i. m.*, 27–28; BALOGH István, *Városszépítési törekvések, i. m.*, 15, 20; KOROMPAINÉ, *i. m.*, 322.

A kiegyezés után az immár legálisan formálódó ünnepi processziók vonulási rendje igen szorosra fűzte a kapcsolatot egyfelől az 1849. augusztus 2-i csata *háborús* helyszínének lakott területeken túli kommemorációs területe (a csigekerti honvédtemető), másfelől a szabadságharc *politikai* terepén újonnan legálissá formált *belvárosi* emlékezési térség (Kollégium, Emlékkert, később Nagytemplom, majd Városháza) között. A kollégiumi ifjúság által szervezett március 15-i ünnepség – a kiegyezés utáni immár legális és nyilvános – rendje szerint az emlékezők kora délután gyülekeztek a Kollégium előtt és az Emlékkertben. Innen indult a rendezett menet a honvédtemetőbe: élen az egyenruhás 48-as honvédekkel, a Honvédegylettel és a rendező kollégiumi diáksággal, egyéb városi társulatokkal és politikai körökkel (elsősorban a Függetlenségi Kör jelent meg, de időnként a – kormánypárti – Szabadelvű Kör is), más iskolák tanulóival és az iparos ifjúsággal, majd a városi polgárok – útközben folyamatosan növekvő – tömegével. Az 1870-es évek végétől már bizonyosan zene- és énekszóval vonultak, legtöbbször az önkéntes tűzoltók egyletének zenekara, illetve a kollégiumi Kántus kíséretében. A síroknál szavalatok, illetve emlékbeszéd hangzott el, a Kántus pedig nyitásként, zárásként és az egyes műsorszámok között énekelt. A síroktól az Emlékkertbe tért vissza a menet ünnepelni: az 1867 augusztusában felállított oroszlánszobor 1871. március 15-étől kezdve bizonyosan a processzió integráns elemévé vált.⁵⁹ Vagyis éppen a – számunkra bizonyíthatóan – *utolsó* március 15-i Csokonai-sírlátogatás alkalmával egy időben iktatták be az Emlékkertet mint helyszínt a szekuláris-nemzeti körmenet befejezéseként, ahol az ünneplők énekszómellett koszorúztak.⁶⁰ A későbbi évek hasonló ünnepségein pedig még több énekszám, szavalat, illetve időnként beszéd hangzott el.

Az 1871-et követő években – a fent említetteken túl – valószínűleg azért is maradt hatott el a költő sírjának március 15-i meglátogatása a Hatvan utca végi temetőben, mert az Emlékkertet a kommemorációs alkalomnak megfelelő, reprezentatív záró stációnak tartották. Valamint 1871. október 11-én leplezték le Izsó Miklós Csokonai-szobrát az ún. keleti vagy kis Emlékkertben, az észak–déli irányú Péterfia utca keleti oldalán, és e Kollégium melletti új emlékmű talán azt is lehetővé tette, hogy immár nemcsak Debrecen nyugati peremén (a Hatvan utcai temetőbe és a Csigekertbe is ellátogatva) kapcsolódhasson össze az emlékezők kétféle memorializációs aktusa, hanem immár a város emlékezeti centrumában is összeérhessenek ezek. A szoborállítás

⁵⁹ A megelőző három márciusi megemlékezésről némileg hiányosak az adatok, Korompainé mégis azt írja, hogy 1870. március 15-re alakult ki az ünnepség rendje. Úgy írja le a menet stációját, mintha előbb lett volna az emlékkerti megemlékezés, utána pedig a honvédsírokhöz történő kivonulás (KOROMPAINÉ, *i. m.*, 324.), noha éppen fordítva történt, s ez volt a rend egészen 1889. március 15-ig, ahogyan azt a következő nagyfejezetben látni fogjuk.

⁶⁰ *Márczius 15-ke Debreczenben*, Debreczen, 1871. március 16. (3. évf. 54. sz.), [2]. A további évek március 15-i ünnepségeinek a debreceni lapokban olvasható tudósításai mindig kitértek arra, hogy az Emlékkert oroszlánszobránál zárult a délutáni ünnepség, csupán 1873 márciusában és 1877 márciusában nem tettek erről említést.

gazdag forrásanyagából és szakirodalmából jelen tanulmány nézőpontja miatt csak e kettős emlékezés egymásra épülésére vonatkozó 1871-es reflexiókra utalok. Például Balogh Ferenc egyháztörténész professzor szerint mivel Csokonai hozzájárult a nemzeti irodalom önállósulásához, a szoboravatás gesztusa is fontos szerepet játszik a nemzeti identitás megerősödésének folyamatában. Szana Tamás szerkesztő, újságíró cikkére pedig azért érdemes hivatkozni, mert a szerző a Csokonai-szobor felállításának *előzményeként* határozta meg az 1848–49-es honvédemlékek emelésére irányuló nemzeti buzgalmat.⁶¹

Fentebb szó volt a március 15-i ünneplések délutáni programjairól. A jelen fejezetben tárgyalt időszak megemlékezései azonban este is folytatódtak. Az 1870-es évek elejétől időnként, a 80-as évektől pedig már rendszeresen tartottak színházi díszelőadást (általában 48-as életképeket, illetve a *Bánk bánt* mutatták be), továbbá jó hangulatú társas vacsorákat és honvédbált rendeztek, ez utóbbi tiszta bevételét mindig jótékonyági célra, a 48-as honvédek történelmi díszegyenruhájának gondozására fordították.⁶²

Az emlékkerti oroszlánemlékművön 1876. március 15-ére történt némi változás. Ez alkalomra Boros Sándor kőfaragó a felirat fölött carrarai márványból virágkoszorút faragott. E virágok szimbolikáját alaposan elemezte a Debreczen újság.⁶³

Bár az ünnepi helyszíneket érintő március 15-i menet útvonaláról csak 1885-ből olvasható az első pontos tudósítás, de részint a feltételezhető kontinuitás, részint a megelőző másfél évtized processzióira vonatkozó, elszórt utalások alapján az vélhető, hogy ugyanezen a nyomvonalon haladtak már az 1870-es évek elejétől, sőt, valószínűleg a kiegyezés előtti és utáni években is. 1889-cel bezárólag a március 15-i menet a következőképpen vonult: az ünneplők a Nagy Hatvan (1898-tól: Hatvan)⁶⁴ utcán végigmenve, majd a Pesti utcán⁶⁵ északra fordulva jutottak el a honvédtemetőig. A honvédsíroknál lezajlott megemlékezés után eltérő úton: a Nagy-Mester (1898-tól: Mester), majd Kis-Mester utcán (mely 1898-tól a Bethlen nevet viselte)⁶⁶ haladva érték el a Nagy-Hatvan utcát, s innen a Nagytemplom mögötti Emlékkertet.⁶⁷ Az emlékezők tehát nem lineáris útvonalat jártak be két térbeli pólus között, a Kollégiumtól a

⁶¹ LAKNER, *Az Árkádia-pör fogságában, i. m.*, 214–223.

⁶² Például *Márczius 15-dike*, Debreczen, 1874. március 14. (6. évf. 52. sz.), [2]; *Vegyes közlemények (Márczius 15-két...)*, Közlöny, 1883. április 1. (13. évf. 6. sz.), 47–48; *Márczius 15.*, Debreczen, 1888. március 17. (20. évf. 55. sz.), [2].

⁶³ *Az emlékkert*, Debreczen, 1876. március 15. (8. évf. 53. sz.), [2].

⁶⁴ BALOGH László, *Debreczen város utcanévkatasztere, i. m.*, 157–158, 284.

⁶⁵ Hivatalosan 1861-ig Pesti sor, attól kezdve Pesti utca, de az 1880-as évekig még felváltva használták. *Uo.*, 316–317.

⁶⁶ *Uo.*, 58, 215, 265, 284.

⁶⁷ *A márczius 15-diki ünnepély*, Debreczen, 1870. március 16. (2. évf. 53. sz.), [1]; *Márczius 15. Debreczenben*, Debreczen, 1885. március 16. (17. évf. 53. sz.), [1]; *Márczius 15.*, Debreczeni Ellenőr, 1885. március 16. (12. évf. 52. sz.), [2]. – Lehetséges, hogy abban a néhány évben, amikor még visszafelé a Csokonai-sír meglátogatását is beiktatták a processzióba (mint fentebb láttuk, 1867-ben és 1871-ben bizonyosan), akkor a Hatvan utca végi temetőt elhagyva nem a Mester utcán, hanem a Hatvan utcán haladt az Emlékkertbe tartó menet, bár erre nincs adatunk.

csigekerti temetőig, ahol aztán felbomlott volna a tömeg, hanem a záró ünnepi stáció miatt közösen, rendezetten tértek vissza az emlékkerti kőoroszlánhoz.⁶⁸ Az így kialakult menet tehát mind térbeli formáját, mind funkcióját tekintve hasonlít azokhoz a vallásos processziókhoz, amelyek szimbolikusan körülölelnek egy városrészt: mint az úrnapi körmenetek városon belül érvényesített szakralizáló területkijelölési rítusa, illetve mint a keresztjáró napok határbejáró térfoglalási praxisa. Azzal a kikövetkeztethető üzenettel, hogy így a település minél nagyobb területét (és minél több kultúr-történeti rétegét) lehet integrálni a szabadságharcos emlékezésekbe.⁶⁹

2. A honvédtemető rendezése

A kiegyezés utáni évek ünnepléseiben a hivatalos városi képviselőlet időnkénti távolmaradása is oka lehetett annak, hogy a csata húszéves évfordulóján, 1869-ben arról tudósított a Debreczen újságírója, hogy „a csatatéren máig sincs emlék állítva. Sőt a honvédtemetőben sem látszik rendező kéz nyoma. A temetőhely alig hozzáférhető”. A cikkben arra biztatta a hatóságot, hogy miután az Emlékkertben 1867-ben állítottak szobrot, a csereserdei honvédsírt pedig 1868. augusztus 2-án jelölték meg az Emlékkert Társulat gránitobeliszkkal (a monumentumot a pesti Gerenday-cég készítette),⁷⁰ végre foglalkozzanak a csigekerti hellyel is. Azt kéri, hogy „a honvédsír hozzáférhetővé legyen; vegyen meg pár hold földet a sír körül; adasson alakot a temetőnek; a sír ápolására nézve állandóan intézkedjék”.⁷¹ Erre azért mutatkozott remény, mert ez évben a sírokhoz, az emlékkerti gyülekező után, „szokatlan néptömeg” vonult ki, ahol rövid ünnepség zajlott, ez esetben a „polgármester és főkapitány urak” részvételével.⁷² Egy évvel később, 1870. augusztus 2-ára a honvédtemető kertjét Bészler Gábor „honvéd bajtárs” „új felkoszorúzott csinos fakereszttel látta el, s kívánta, hogy a 48- és 49-ki évszám mellé oda jegyzett jelmondat: »megvirrad még valaha« mielőbb testté váljék”.⁷³ A következő év március 15-i ünnepségén megkoszorúzták a

⁶⁸ 1878. március 15-én, a máskülönben hatalmas tömegeket vonzó ünnepen valakik megzavarták a menetet komolyságát, „valóságos farsangi menetté, bohózatá” akarva azt alakítani, ezért „több felsőbb tanuló” aláírásával rövid írás jelent meg, arra kérve a rendezőket, hogy „jövőre igyekezzenek az ifjúsággal kezelt fogva működni”. *A főiskolai ifjúság*, Debreczen, 1878. március 16. (10. évf. 53. sz.), [2]. – Nem ír erről az afférról a másik részletes tudósítás: *Március 15.*, Debreczeni Ellenőr, 1878. március 16. (5. évf. 53. sz.), [1].

⁶⁹ A szekuláris-nemzeti processzió térhasználatának értelmezési mintája a vallásos körmenetek elemzési gyakorlatából: BÁLINT Sándor, BARNA Gábor, *Búcsújáró magyarok*, Bp., Szent István Társulat, 1994, passim; NOVÁK, *i. m.*, 141–161.

⁷⁰ *Magyarországi honvédemlékeink*, Hazánk s a Külföld, 1868 (4. évf. 45. sz.), 709–714, itt: 711; ZOLTAI, *A debreceni Honvédemlék* (= SZENDINÉ ORVOS, *i. m.*), 80; SZ. KÜRTI, *Köztéri szobrok*, *i. m.*, 62.

⁷¹ *Debreczen, július 31.*, Debreczen, 1869. július 31. (1. évf. 22. sz.), [1]. – Míg a fővárosi ünneplések visszafogottak voltak ezekben az években (1868–1872), Debreczenben, illetve Egerben nagy tömegek ünnepeltek, utóbbi városban a városi tisztviselők és politikusok is nagyobb számban jelentek meg. M. LOVAS, *A márciusi ifjak nemzedékének*, *i. m.*, 78, 85.

⁷² *Az emlékkertben*, Debreczen, 1869. augusztus 3. (1. évf. 24. sz.), [1].

⁷³ *A debreczeni csata emlékét*, Debreczen, 1870. augusztus 3. (2. évf. 149. sz.), [1].

fakeresztet.⁷⁴ E megemlékezési gesztus a későbbi években egyre inkább rendszeressé vált, mind a tavaszi, mind az augusztus 2-i alkalmakon.⁷⁵

1873-ban, a forradalom negyedszázados évfordulóján készült felhívás újra jeltelennek és elhanyagoltnak írta le a sírkertet, ezért a honvédtemető kertészeti rendezésére, emlékkő állítására, illetve az odavezető út karbantartására buzdította a város polgárait.⁷⁶ A polgármester és a városi tanács 1880-tól kezdve tett lépéseket állandó emlékmű felállítására a honvédtemetőben. 1881-ben a tanács javaslatára a közgyűlés el is rendelte egy díszes monumentum felállítását, a gyűjtéssel a kapitányi hivatalt megbízva.⁷⁷ Ám majd csak 1885-ben állítottak emlékművet (lásd erről a jelen fejezet 6. alfejezetét).

A kertgondozás is csak az 1880-as évek elejére állandósult. Az ünneplők örömmel vették tudomásul, hogy 1881. augusztus 2-ára – Tóth Mór királyi ügyész munkájának köszönhetően – a „hajdan kopár, kietlen” honvédtemető immár zöld pázsittal borított, s „virágmezővé van átalakítva”, ahová alkalmi feliratokkal díszített, diadalívét képező kapun lehetett belépni.⁷⁸ 1884. augusztus 2-ára készülve újra gondosan ápolták, fűvel és virágokkal ültették be a honvédtemetőt Poynár Dénes királyi ügyész irányításával. Az ezt követő szűk két, általam áttekintett évtizedben végig Poynár, majd a későbbi királyi ügyészek irányításával tartották rendben a temetőt, illetve gondozták a szőlőskertek között odavezető út szegélyén álló fákat, általában a munkára kivezényelt rabok.⁷⁹ Azonban a kertek között húzóódó út meglehetősen elhanyagolt volt ezekben az évtizedekben, száraz időben hatalmas port vert fel a menet, esős időben pedig a sár zavarta meg a processzió rendjét. Még 1897-ben is erről panaszkodtak:

A rabkert mellett s szőlőlugasok, telepek közt kanyarog az elrejtett, kies, bokros honvédtemetőhöz az út, mely meglehetősen el van hanyagolva, minden feltöltés, minden szabályozásnak hiányában van. Rögről-rögre ugrálva, pocsolját kerülgetve itt már megszakadt a rend, a férfiak és nők ezrei tarka elegy-lelegyben [sic!] siettek a temető felé.⁸⁰

⁷⁴ *Márctius 15-ke Debreczenben*, Debreczen, 1871. március 16. (3. évf. 54. sz.), [2].

⁷⁵ Az emlékkerti kőoroszlánra és a honvédtemetői fakeresztre az 1870-es évek március 15-i és augusztus 2-i alkalmain – egyéb hölgyek mellett – elsősorban két asszony: Dragota Ignácné, a debreceni szabadságharcos főhadnagy felesége, illetve Kacsokovics Ivánné, a Honvédegylet elnökének felesége helyeztek el koszorút. E gesztusokról a tudósítások mindig hálásan szóltak.

⁷⁶ SEBESS György, HARSÁNYI Gábor, *A debreczeni honvédsírok ügyében*, Debreczen, 1873. március 18. (5. évf. 54. sz.), [1].

⁷⁷ A városi levéltári adatok alapján: HAMAR, *A debreceni szabadságszobor története, i. m.*, 6.

⁷⁸ *Augusztus 2-dika*, Debreczen, 1881. augusztus 3. (13. évf. 151. sz.), [1]; *Az augusztus 2-iki emlékünnepele*, Debreczeni Ellenőr, 1881. augusztus 2. (8. évf. 150. sz.), [2]; *A debreczeni csata évfordulóját*, Ellenőr, 1881. augusztus 3. (13. évf. 387. sz.), 1–2. – A következő év márciusában is szépen díszített volt a temető, viszont a kilátogatók egy része letaposta a gondozott sírhalmokat, illetve megtépkedte a frissen ültetett fenyőfákat. *Kegyélet a hősök sírjainak*, Debreczeni Ellenőr, 1882. március 16. (9. évf. 54. sz.), 2.

⁷⁹ *Az augusztus második ünnepéle*, Debreczen, 1884. július 31. (16. évf. 151. sz.), [3]; *Aug. 2.*, Debreczen, 1887. augusztus 2. (19. évf. 149. sz.), [2].

⁸⁰ HAJDU Huszár, *A debreczeni csata évfordulója*, Debreczen, 1897. augusztus 3. (29. évf. 1818. sz.), 1.

3. Az ünneplés rendje az időszak augusztus 2-i alkalmain

Mivel a csata emléknapja nyári szünetre esett, jóval kevesebb kollégiumi diák és tanár vett részt ezeken, mint március 15-én.⁸¹ Bár ezeknek az alkalmaknak a rendezését is a kollégiumi ifjúság vállalta, egyes években bizonytalanság volt, hogy kik állítják össze a programot. A Debreczen szerkesztősége például 1874-ben, a csata negyedszázados évfordulóján a Honvédegylet bizottmányát sarkallta erre, hiszen a honvédtemetőbe történő kivonulásban „összhang, egység” kell legyen.⁸² A csata 50 éves évfordulóján, 1899-ben a Csokonai Kör volt a felelős a szervezésért.⁸³

Az 1874. augusztus 2-i honvédtemetői ünnepségen Kacs Kovics Iván, a Honvédegylet elnöke felvetette, hogy messziről látszó emlékdombot kellene emelni, hasonló a krakkói, 1823 óta álló, grandiózus Kościuszkó-dombhoz. Bár a közönség lelkesen fogadta az ötletét, s gyűjtés is indult a cél érdekében, alább látni fogjuk, hogy a későbbi évtizedekben nem e formában valósult meg az emlékhely rendezése.⁸⁴

Az augusztus 2-i ünnepségek az 1860-as évek végén és az 1870-es évek elején (1873-ig) a március 15-i alkalomhoz képest rövidebbek voltak. Az Emlékkertben és környékén csak gyülekeztek az ünneplők,⁸⁵ majd rendezett menetben (énekszóval, a 70-es évek végétől már bizonyosan zenei kísérettel is) vonultak a honvédtemetőbe, ahol lezajlott megemlékezés. Ezt követően ugyan valószínűleg nem szétszórt a tömeg, hanem – miként a március 15-i ünnepen, augusztus 2-án is – közösen, hazafias dalokat énekelve tértek vissza a belvárosba,⁸⁶ ám a megemlékezésnek 1873-mal bezáróan nem volt folytatása az Emlékkertben.

A rítusrend első változása a csata 25 éves évfordulóján, 1874. augusztus 2-án történt. Ekkor a korábbiaknál nagyobb szabású alkalmat tartottak: immár nemcsak gyülekeztek az Emlékkertben, hanem a honvédtemetői kivonulást *megelőzően* ünnepeltek is az oroszlánszobornál. Ehhez hasonló volt az 1875., 1876. és az 1879. évi megemlékezések sorrendje.⁸⁷ Az augusztus 2-i ünneplés rítusai 1880-tól kezdve hasonultak teljesen

⁸¹ Egyes években a tudósítások méltatlankodva kevesellték az emlékezők számát, például: *A honvédsírkon*, Debreczeni Ellenőr, 1876. augusztus 2. (3. évf. 149. sz.), [2]. Máskor viszont nagyobb tömegről szöveltek, például: *A debreczeni csata évfordulóját*, Ellenőr, 1881. augusztus 3. (13. évf. 387. sz.), 1–2; *Kegyület ünnepe*, Fővárosi Lapok, 1887. augusztus 5. (24. évf. 214. sz.), 1577.

⁸² *Róvjuk le adónkat!*, Debreczen, 1874. július 29. (6. évf. 147. sz.), [1]. Lásd még a panaszt a gondozatlan temetőhelyről: *1874. aug. 2. Debreczenben*, Debreczen, 1874. augusztus 3. (6. évf. 150. sz.), [1].

⁸³ *A debreczeni csata ötvenéves évfordulója*, Debreczen, 1899. július 22. (31. évf. 141. sz.), 4.

⁸⁴ *Az 1849. aug. 2-ki debreczeni csata*, Debreczeni Ellenőr, 1874. augusztus 3. (1. évf. 24. sz.), [2].

⁸⁵ 1869. augusztus 2-án reggelre koszorút készített és azzal díszítette az Emlékkert oroszlánszobrát egy nevet elhallgató honleány. *Úgy súgták*, Debreczen, 1869. július 31. (1. évf. 22. sz.), [2.] és *Az emlékkertben*, Debreczen, 1869. augusztus 2. (1. évf. 23. sz.), [1].

⁸⁶ Bár a hazafias énekekkel kísért közös visszavonulásra vonatkozó egyértelmű adatunk az augusztus 2-i ünnepségekről (1873-mal bezárólag) csak 1872-ből van: *Augusztus 2-ika Debreczenben*, Debreczen, 1872. augusztus 3. (4. évf. 153. sz.), [1]. 1874-től kezdve számos év augusztus 2-áról van adatunk arról, hogy a menet visszafelé is rendezetten, énekelve és Kossuthot éltetve, a 70-es évek végétől kezdve zene szóval is kísérve érkezett.

⁸⁷ *1874. aug. 2. Debreczenben*, Debreczen, 1874. augusztus 3. (6. évf. 150. sz.), [1]; *Az 1849. aug. 2-ki debreczeni csata*, Debreczeni Ellenőr, 1874. augusztus 3. (1. évf. 24. sz.), [2]; *A debreczeni csata*, Debreczen,

a márciusi kommemorációs praxishoz. Ekkortól kezdve (sőt, már hasonlóan történt 1877. augusztus 2-án is⁸⁸) a honvédtemetői zarándoklatot *követően* a menet visszavonult az Emlékkertbe, ahol az alkalom zárásaképpen ünnepeltek, szavalattal, énekszóval.⁸⁹

Az augusztusi ünnepi menet útvonaláról (miképpen a március 15-iről) 1885-ből, illetve 1887-ből olvashatunk először részletesebb tudósításokat, bár egy-két adattöredék, illetve a hagyomány ereje alapján erősen feltételezhető, hogy a korábbi években is ugyanígy haladt a processzió. A március 15-i meneteknek megfelelően, a szakralizáló területkijelölési rítusokhoz hasonlóan egy kört írtak le: kifelé a Nagy-Hatvan utcán és a Pesti utcán, visszafelé Nagy- és Kis-Mester (Bethlen) utcán jutottak el a Nagy-Hatvan utcáig, majd az Emlékkertig.⁹⁰ 1891-ben még bizonyosan ezt az útvonalat követték, 1897-ben, 1898-ban és 1899-ben viszont már kifelé is ugyanott haladtak, mint ahogyan évtizedek óta visszafelé, bár a változtatás okára nem találtam adatot: a Hatvan, a Kis-Mester (Bethlen) és a Nagy-Mester utcán érték el a honvédtemetőhöz vezető földutat.⁹¹ A következő útvonalváltozás az 1900. augusztusi ünnepségen történt, erről az utolsó fejezetben írok.

4. Ünneplés a Nagysándor-halomnál

Bár a honvédsírokhoz képest messzebb volt az 1849. augusztus 2-i csata helyszíne, ám mint azt az előző fejezetben láttuk, az 1850-es években, illetve 1861-ben oda is kilátogattak az emlékezők. Időnként az 1870-es évekből és későbből is van adatunk arra, hogy megkoszorúzták a Nagysándor-halmot. Úgy tűnik viszont, hogy ilyenkor nem a teljes ünneplő menet vonult ki odáig: ez valószínűleg a nagy távolság miatt nem fért

1875. augusztus 2. (7. évf. 148. sz.), [2]; *A honvédsírokon*, Debreczeni Ellenőr, 1876. augusztus 2. (3. évf. 149. sz.), [2]; *A debreczeni csata*, Debreczen, 1879. július 31. (11. évf. 149. sz.), [2]; *A debreczeni csatának*, Debreczen, 1879. augusztus 2. (11. évf. 150. sz.), [2]. – 1878-ban nagyon visszafogott volt az emlékezés, mert a napok óta tartó esőzések miatt sártengerré változott a város és a honvédtemető közötti térség. Emiatt ez évben nagyon kevesen mentek ki a temetőbe, „menetnek nem is volt nevezhető a társaság”, és szavalatok sem voltak. Ráadásul, a résztvevők számára ismeretlen ok miatt, minden harmadik emberre jutott egy rendőr, ami „nagy indignációt keltett”. *Augusztus másodika*, Debreczen, 1878. augusztus 3. (10. évf. 149. sz.), [2]. – A kormánypárt lapja viszont nem említi sem a rossz időjárást, sem az emiatt kevés résztvevőt, sem a rendőrök nagy számát: *Augusztus 2-ikát*, Debreczeni Ellenőr, 1878. augusztus 3. (5. évf. 149. sz.), [2].

⁸⁸ 1877. augusztus 2-án az emlékkerti gyülekezőt követően elénekelték a Szózatot, majd a honvédtemetői zarándoklat után visszatérve, az Emlékkertben zárták az ünnepséget, szavalatokkal, énekszóval. *Ma tartatott*, Debreczen, 1877. augusztus 2. (9. évf. 149. sz.), [2]; *A debreczeni csata emléknappja*, Debreczeni Ellenőr, 1877. augusztus 4. (4. évf. 15. sz.), [1].

⁸⁹ *Augusztus 2-ának*, Debreczen, 1880. augusztus 3. (12. évf. 149. sz.), [2]; *Augusztus 2.*, Debreczeni Ellenőr, 1880. augusztus 3. (7. évf. 150. sz.), [2].

⁹⁰ *Aug. 2-ika*, Debreczen, 1885. augusztus 3. (17. évf. 151. sz.), [2]; *Augusztus 2.*, Debreczeni Ellenőr, 1885. augusztus 3. (12. évf. 148. sz.), [2]; *Aug. 2.*, Debreczeni Ellenőr, 1887. augusztus 3. (14. évf. 149. sz.), [2]. – Többször volt arra példa, hogy a menet nagyobb része a közös útvonalon haladt, viszont „számosan a lóvonatú vasút fellobogózott kocsijára kaptak föl, s a port kikerülve jutottak” vissza az Emlékkertbe. *A kegyelet ünnepe*, Debreczen, 1890. augusztus 4. (22. évf. 149. sz.), [2].

⁹¹ HAJDU Huszár, *A debreczeni csata évfordulója*, Debreczen, 1897. augusztus 3. (29. évf. 181. sz.), 1.

volna bele az amúgy is hosszú városi processzióba. Az 1874. március 15-i összefoglaló szerint a szokásos Kollégium–honvédsírok–Emlékkert körút után az „ezerekre menő népcsoport” ugyan széteszlott, a tudósítás viszont hozzáteszi, hogy „Nagy Sándor halma is megkoszorúztatott”.⁹² Valószínűleg egy kisebb küldöttség végezte ezt a beiktatott, a közös rítushoz csak érintőlegesen kapcsolódó kitérőt.⁹³ (Ám mint a következő fejezet 6. alfejezetében látni fogjuk, 1899-ben, az ottani emlékoszlop-állítás miatt szorosabban bevonták a csatahelyet az emlékezési menetbe.)

Az ünnepi körút során megtehető távolság- és időkorlátok meglehetősen pontosan tudhatóak, illetve kikövetkeztethetőek. Például A Hon című, Jókai Mór által alapított és szerkesztett lap 1875. március 15-i tudósítása a következőképpen számolt be. A „szokott módon”, „régii lelkesedéssel” ünneplő diákság, a 48-as honvédek, egyletek, társulatok és a városi polgárok „hosszú menete” délután fél 3-kor indult el Kollégium előtti térről, és „félórai zarándoklás után” érték el a csigekerti honvédsírokat, ahol ez évben is nagy tömeg várta az érkezőket. Az ottani ünnepséget követően „tömött sorokban” visszavonultak az Emlékkertbe, ahol újabb megemlékezés következett, mely háromnegyed 5-kor ért véget. Vagyis indulástól érkezésig, a két helyszínen zajló ünnepléssel együtt összesen közel két és fél órát vett igénybe a megemlékezés.⁹⁴ Más évek tudósításai alapján is legalább ennyivel számolhatunk. A szekuláris-nemzeti körmenet minden bizonnyal így is be tudta tölteni szimbolikus térfoglaló jellegét, ezért nem volt szükség arra, hogy még további, mintegy másfél órányi⁹⁵ kitérővel vonják be a megemlékezésbe a temetőtől nyugatra fekvő csatahelyet.

5. A csereerdei honvédsír nem része a hivatalos megemlékezéseknek

1867 után az immár nyilvánossá lett rituális processziók útvonalából annak ellenére kimaradt a város keleti része, a csereerdei honvédsír, hogy – mint a harmadik fejezet 2. alfejezetében láttuk – 1868. augusztus 2-a óta gránitobeliszkkal jelölték meg. Azonban nem hivatalos emlékezések, virág- vagy koszorúhelyezések továbbra is zajlottak itt, tehát ha nem is rejtőzködő módon, mint a kiegyezés előtt, de a spontán és privát ünneplés folytatódott e helyszínen. A csereerdei honvédsír két ok miatt maradhatott ki az 1867 utáni nyilvános kommemorációs útvonalakból. Egyrészt valószínűleg azért, mert az ünneplők menetének túl sok idejébe telt volna *mindkét* városszéli helyszínhez eljutnia. Másrészt e keleti térség – a nyugati periférián, a Csigekertben lévő

⁹² Nagy Sándor halma, Debreczen, 1874. március 16. (6. évf. 53. sz.), [2].

⁹³ A Debreczeni Ellenőr viszont nem is tudósított a Nagysándor-halom meglátogatásáról: *Az 1849. aug. 2-ki debreczeni csata*, Debreczeni Ellenőr, 1874. augusztus 3. (1. évf. 24. sz.), [2].

⁹⁴ *Márczius 15-én*, A Hon, 1875. március 16. (13. évf. 61. sz.), [2]. Vö. *Márczius 15-ének*, Debreczeni Ellenőr, 1875. március 15. (2. évf. 52. sz.), [2].

⁹⁵ Azzal számolva, hogy az alábbi cikk szerint a honvédtemetőtől a Nagysándor-halom további fél órányi séta, viszont „kocsin 8 percz alatt érhető el sebes hajtással”, amelyhez hozzáadandó a visszaút és a feltételezhetően ott töltött idő. *Emlékoszlop Nagy Sándornak*, Debreczen, 1899. július 18. (31. évf. 138. sz.), 4; vö. *A debreceni csata 50-ik évfordulója*, Pesti Hírlap, 1899. július 15. (21. évf. 194. sz.), 7.

honvédtemetőhöz képest – jóval messzebb esett a Kollégiumtól és az Emlékkerttől. Harmadrészt pedig talán azért is, mert a város e keleti, csereerdei régiójában a megemlékezéseknek nem volt olyan megerősítő példája, fenntartó mintája, szimbolikus térkijelölési előzménye, mint amilyen a csigekerti honvédtemetőbe irányuló emlékezési processzióknak (lásd a Csokonai-sír szabadságharc utáni látogatásának az előző fejezet 2. alfejezetében és a jelen fejezet 1. alfejezetében elemzett rítusát).

6. Újabb szabadságharcos emlékművek felállítása az 1870-es, 80-as években

A Csokonai-kultusz és a nemzeti szabadságharc emlékezetének összefonódása mellett 1848–49 ünnepe a kora újkori protestáns küzdelmek kommemorációs hagyományához is szorosan kapcsolódott.⁹⁶ Ennek látványos pillanata volt, amikor 1883-ban éppen október 31-én, a reformáció emléknapiján állították fel a Petőfi-szobrot a Kollégium nemrég elkészült díszlépcsőházában.⁹⁷ Az Izsó Miklós által elkezdett, a pesti Duna-partra készült ércszobrot a szobrász 1875. évi halála után Huszár Adolf fejezte be, aki az egészalakos gipszmintát a Kollégiumnak ajándékozta. A küldemény 1882 őszén, a pesti Petőfi-szobor felavatásával nagyjából egy időben meg is érkezett Debrecenbe.⁹⁸

A következő évi debreceni avatási ünnepségen az egész ügyért sokat tévő Balogh Ferenc egyháztörténész professzor beszéde hangzott el. A szónoklat a Kollégium előtti kommemorációs teret, vagyis az Emlékkertet metonimikusan kiterjesztette az aktuális szoborállítás helyszínére, az iskola díszlépcsőházára. Ugyanis Balogh – finoman utalva a *locus amoenus* („kies kert”),⁹⁹ illetve a *seminarium* (veteményeskert) toposzra – azt állította, hogy „[a] hazafiság és vallásosság egyik *kertjében*, e három százados kollégiumban méltán áll az ő szobra s méltán tehet sírjára theologiai ifjúságunk koszorút”. A beszéd két további szempontból is összekötötte a hazafiságot és a vallásosságot. Egyrészt Petőfi életrajzát a bibliai tipológia alkalmazásával értelmezte, a halálakor égbe ragadott Illéshez hasonlítva a költőt, hiszen ő is csak úgy eltűnt, anélkül, hogy holttestet hagyott volna maga után, s „emberi szem egyiknek sírját és hamvát sem mutathatja ki”. Másrészt mint vallásos költőt mutatta be, s az Emich Gusztáv-féle gyűjteményes Petőfi-kiadásra hivatkozva jelezte, hogy a vallásos szempontnak 62 versében van nyoma.¹⁰⁰ A Petőfi-szobor 1883. októberi felavatása utáni évekből

⁹⁶ Lásd jelen dolgozat első fejezetét, illetve bővebben: FAZAKAS Gergely Tamás, *A reformáció emlékezete és október 31. ünneplése Debrecenben: Városi térhasználat a 19. század végi felekezeti ellentétek idején = A debreceniség mintázatai: Városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig*, főszerk. FAZAKAS Gergely Tamás, szerk. BÓDI Katalin, LAPIS József, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2020, 111–142.

⁹⁷ *A Petőfi szobor*, Közlöny, 1883. november 1. (14. évf. 1. sz.), 8. – Tévesen írja Korompainé, hogy március 15-re állították volna fel: KOROMPAINÉ, *i. m.*, 325.

⁹⁸ *A Petőfi-szobor bizottsága*, Debreceni Protestáns Lap, 1882. október 5. (2. évf. 28. sz.), 276.

⁹⁹ Az Emlékkert alapításakor az *amoenus* jelző magyar megfelelőjét („kies”) használták. Lásd erről a hivatkozásaimat is a második és a harmadik fejezetben.

¹⁰⁰ *Balogh Ferencz tanár beszéde*, Debreczeni Ellenőr, 1883. október 31. (10. évf., 232. sz.), [3]. (kiemelés tőlem)

azonban, egészen 1898. március 15-ig nincs adatunk arra, hogy a kollégiumi diákok ezt a helyszínt is bevonták volna a forradalom kitörésére emlékező processziókba.¹⁰¹

1885. március 15-én az addigiaknál is nagyobb szabású alkalmon ünnepeltek a debreceniek. Délelőtt református istentiszteletet tartottak két helyen is: a Kistemplomban, illetve az Ispotály templomban. Este a színházban díszelőadást rendeztek, illetve honvédbál is volt.¹⁰² A kollégiumi ifjúság délutáni, a város polgáraival minden korábbinál nagyobb mértékben kibővült, gazdag programmal bíró alkalmának rendezésében továbbra is vezető szerepet vitt a Magyar Irodalmi Önképző Társulat, rajtuk kívül pedig a Függetlenségi Kör. A kiemelt rendezvény oka, hogy ekkor avatták fel Boros Sándor¹⁰³ debreceni polgár, kőfaragó mester ajándékát, a közadakozásból is támogatott vörösmárvány emlékművet.¹⁰⁴ Nem a honvédtemető legmagasabb pontján, a Csigedombon helyezték el, hanem a jobbra eső kisebb emelkedésen, a sétánytól jobbra, ahol ma is áll. A domb teteje ekkoriban az ünnepi szónokok, illetve a kórus és zenekar emelvényeként szolgált.¹⁰⁵ Hatalmas tömeg vonult ki a szépen elrendezett, virágokkal, zászlókkal ékesített honvédtemetőbe: a beszámolók szerint legalább 20.000 fő gyűlt össze a honvédsíroknál és a környező mezőkön. Az ünnepséget követően a tömeg visszatért az emlékkerti kőoroszlánhoz, ahol a Kántus éneke és szavalat hangzott el. A honvédtemetői sírkőállításról önálló emlékkönyvet is kiadtak, amely beszámol az emlékbizottság megalakításáról, a monumentum elkészítéséről, illetve részletesen tudósít a felállítás alkalmáról. A szervezésben jelentős szerepet vállalt az emlékművet állító „szoborbizottság” elnöke, Csutak Kálmán, a szabadságharc emlékezetének az

¹⁰¹ Erről bővebben a következő két fejezetben szólok.

¹⁰² Vö. BÉNYEI, *Kossuth Lajos és Debrecen*, i. m., 221–222.

¹⁰³ A korabeli újságokban így szerepel a név, később hosszú s-sel is írták: ZOLTAI, *A debreceni Honvédtemető* (= SZENDINÉ ORVOS, i. m.), 80–81; PAPP József, *A Honvédtemető és Hősök temetője Debrecenben*, i. m., 19.

¹⁰⁴ Mint a jelen fejezet 2. alfejezetében láttuk, 1870. augusztus 2. óta egyszerű fakereszt jelölte a tömegsírt. Az emlékműállítás ezt követő előkészületeiről a Debreczeni Ellenőr 1894. március 29-i száma szól, melyet közöl: BÉNYEI Miklós, *Ércszobrot Kossuth Lajosnak! A debreceni Kossuth-szobor ötlete és a gyűjtés kezdete* = B. M., *Kossuth Lajos és Debrecen: Kiegészítések (Tanulmányok és előadások)*, Debrecen, Méliusz Juhász Péter Könyvtár, 2019, 135–136.

¹⁰⁵ „Remek, poétikus hely ez a legmagasabb dombbal együtt, hová lépcső vezet fel s hol az öreg fák árnyékában, a kiemelt helyen a szónokok beszélnek vagy szavalnak gyűjtő, hazafias szavakat.” HAJDU Huszár, *A debreceni csata évfordulója*, Debrecen, 1897. augusztus 3. (29. évf. 181. sz.), 2. – Tévesen szerepel Papp József cikkében, illetve a Zoltai Lajos újraközölt cikkéhez fűzött, Szendiné Orvos Erzsébet által írt lábjegyzetben, hogy a Boros-féle emlékművet 1885-ben a dombtetőn állították volna fel, és csak akkor helyezték át a sétány jobb oldalára, amikor 1899-ben az emlékkerti oroszlános emlékmű került a temető legmagasabb pontjára. PAPP József, *A Honvédtemető és Hősök temetője Debrecenben*, i. m., 19; SZENDINÉ ORVOS, i. m., 81 (17. jegyzet). Valójában a Boros-féle emlékmű „a temető kisebb dombján áll, délfelé tekintvén”. *Márczius 15.*, Debreczeni Ellenőr, 1885. március 16. (12. évf. 52. sz.), [2]. Ugyanígy egy későbbi beszámoló szerint: „oldalt a nagy dombtól, egy kisebb emelkedésen áll [...]; s éppen azért húzódtott meg szerényen oldalt, mert már akkor is ki volt mondva, hogy a méltó és díszes emlék – illetékes helyére – a nagy sírhalom tetejére fog helyzetetni”. KORNHÄUSER Antal, *Glosszák a tegnapi ünnephez*, Debrecen, 1897. augusztus 3. (29. évf. 181. sz.), 3.

1860-as évek második felétől egyik legfontosabb debreceni gondozója, aki a szabadságharc idején honvéd alezredes volt, aradi halálraítélt, majd fogoly.¹⁰⁶ A honvédtemetői emlékművön elhelyezett márványtábla felirataként a következő szöveget fogadták el:

Honvédek, névtelen félistenek nyugosznak itt, akik hősiességükkel küzdöttek a magyar hazáért, ennek szabadságáért, és a nemzeti függetlenségért.
Elvénztettek, dicsően harcolva a debreceni csatában.
1849 augusztus 2.
Legyen emléküök örök!
Eszméük győzelmében éréjúk el mielőbb a feltámadást!
Emeltetett 1885. márc. 15.

A következő években is az eddigiekhez hasonló rend szerint emlékeztek. 1887. március 15-e azért volt kivételes, mert a zord, havas időjárás miatt az eredetileg tervezett programmal ellentétben sem a honvédsírokhoz nem zárandokoltak ki, sem az Emlékkert oroszlános emlékművénel nem ünnepelele. A tudósító magyarázata szerint: „mivel ma (minden népfelkelői hajlamok dacára) gyöngébb nemzedék él, mit ama nagy időkben”. Az alkalmat a Kollégium énektermében tartották meg, a máskülönbén szokásos rendben: szavalatokkal, emlékbészéddel, kórusénekekkel. A koszorúkat másnap vitették ki a honvédsírokra és az Emlékkert szobrára.¹⁰⁷ 1889. március 15-én a nagy véderővita árnyékában szerveztek nagyobb szabású ünnepelet, ezért erőteljesen kiálltak a nemzeti nyelv védelmében és a hadsereg nemzeti jellegének fenntartása mellett.¹⁰⁸

7. Felekezeti és iskolai ünnepelele

A Református Kollégium diákjai és tanárai által kezdetektől dominált szabadságharcos megemlékezésebbe az 1870-es évek végétől és az 1880-as években fokozatosan

¹⁰⁶ *Emlékirat a Debreceni Honvéd Sírkertben 1885. március 15-én emelt sírkő létrejöttéről*, Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1885. – A felállítandó emlékműről először: *A honvédemlék felirata*, Debrecen, 1885. január 19. (17. évf. 13. sz.), [3]. – Előzetes program és utólagos beszámoló: *Márczius 15-kén*, illetve *Köszönetnyilvánítás*, Debrecen, 1885. március 14. (17. évf. 52. sz.), [1]; *Márczius 15. Debreczenben*, Debrecen, 1885. március 16. (17. évf. 53. sz.), [1]–[2]; SZABOLCSKA Mihály, *Főjegyzői jelentés a Magyar Irodalmi Önképző Társulat 1884–85-dik évi működéséről*, Közlöny, 1885. jún. 15. (15. évf., 8. sz.), 74. – Az 1885. évi alkalomról összefoglalóan: KAPLONYI György, *Hősi kultusz Debreczenben* = K. Gy., *Debreceni ércemberek, márványnévjegyek: színes tanulmányosorozat Debreczen összes műemlékeiről*, Debrecen, Magyar Nemzeti Könyv- és Lapkiadóvállalat Rt., 1943, 175; SÁNDOR Iván, *Bőjtelő hava = Vízkereztől karácsonyig: a nyolcvankilences esztendő*, Bp., Forrás – Gondolat, 1990, 28–30 (rövid összefoglaló egy korábban írt, publikálatlan, Csutak Kálmánról és az 1885-ös debreceni emlékmű-állításról szóló esszéből); SÁPI Lajos, *Régi temetők Debreczenben = Hajdú-Bihar temetőművészete*, főszerk. SZÖLLŐSI Gyula, Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Tanács Műemléki Albizottsága, 1980, 215; KOROMPAINÉ, *i. m.*, 325; PAPP József, *A Honvédtemető és Hősök temetője Debreczenben*, *i. m.*, 19.

¹⁰⁷ *Márczius 15.-ének*, Debrecen, 1887. március 14. (19. évf. 51. sz.), [2]; *Márczius 15-én*, Debrecen, 1887. március 15. (19. évf. 52. sz.), [2].

¹⁰⁸ A nagy véderővita árnyékában megtartott 1889. márciusi ünnepekről lásd M. LOVAS, *A márciusi ifjak nemzedékének*, *i. m.*, 134–142.

bevonódtak mind a reformátusság, mind a többi felekezet istentiszteleti helyei, illetve a város különböző tanintézményei.

A március 15-i reggeli alkalmi istentiszteleteknek – ahogy az előző alfejezetben láttuk – először 1885-ben adott teret két református istentiszteleti hely, a Kistemplom és az Ispotályi templom. Ezt követően azonban egészen 1891-ig nincsen arra utaló nyom, hogy március 15-én tartottak volna alkalmat a városi református templomokban.¹⁰⁹ (1889. október 6-án viszont volt emlékező istentisztelet, az előző évben felépített Verestemplomban.¹¹⁰) A református emlékező liturgiák ritkaságának oka lehet, hogy a kortárs református hittanhallgatók, teológiai megalapozással, ekkoriban erőteljesen elutasították az emlék-istentiszteleti alkalmak bevezetését (bármennyire is fontos volt a protestánsok számára a szabadságharc ünneplése nemzeti és felekezeti szempontból). Például a Kollégium Hittanszaki Önképző Társulata 1886 decemberében a szokásos vitaülésére azt a kérdést fogalmazta meg, hogy „[p]rotestáns szempontból megengedhető-e, hogy a nemzet mátyrjai és elhunyt nagyjai emlékére ünnepélyes istentiszteletek tartassanak templomainkban?” A vitagyűlés résztvevőinek válasza – bár az alkalmak mellett érvelő teológus argumentációját megfelelőnek tartották – több mint 90%-ban elutasította az efféle alkalmi istentiszteleteket.¹¹¹

A március 15-i megemlékezések más felekezetek templomaiban is jellemzővé váltak ekkoriban: a korabeli tudósítások és az utólagosan emlékezők beszéltek a lutheránusok gyülekezetéről, illetve a két zsidó imahelyről. Az önálló ünnepélyeknek helyet adó iskolák száma is gyarapodott az 1880-as, majd különösen az 1890-es években. A Kollégium főiskoláján és gimnáziumán kívül a református felsőbb leányiskola és a tanítóképző, a református fiú- és leányiskolák, ezeken túl pedig a más felekezeti (katolikus, illetve izraelita) alsó és felső tanintézetek, valamint a Hatvan utcai állami főreáliskola is kommemorációs helyszínné vált. A március 15-i szervezett menethez az 1870-es évek közepétől az iparos ifjúság, az 1880-as évek második felétől pedig a gazdasági tanintézet és a kereskedelmi akadémia diákjai is csatlakoztak. Az 1880-as évek végétől a kereskedő ifjak önképzőköre önállóan is megemlékezett egyesületi helyiségükben, a Piac utcai Csanak-házban.¹¹²

¹⁰⁹ Erről lásd a következő fejezet 2. alfejezetét.

¹¹⁰ Erről lásd a következő fejezet 4. alfejezetét.

¹¹¹ *A hittanszaki önképző-társulat pályakérdései*, Közlöny, 1886. december 1. (17. évf. 2. sz.), 18; *A hittanszaki önképző társulatról*, Közlöny, 1887. január 1. (17. évf. 3. sz.), 26. – A Társulat vitagyakorlatáról ír, de a fenti témát nem említi: Kovács Ábrahám, *A teológiai oktatás és nevelés a Debreceni Református Kollégiumban, 1850–1912 = Öröklött tettek: Műhelytanulmányok a debreceni teológiai oktatás és református lelkészképzés 1850–2000 közötti történetéhez*, szerk. BARÁTH Béla Levente, FEKETE Károly, Debrecen, TTRE–DRHE, 2019, 95–96. – A nemzeti tartalommal telített „szent” fogalom 19. századi református értelmezéséről: BRANDT, *A protestánsok és a millennium, i. m.*

¹¹² Erről lásd *Március 15.*, Debrecen, 1888. március 14. (20. évf. 53. sz.), [2]–[3]; *Március 15-két*, Debrecen, 1888. március 15. (20. évf. 54. sz.), [3]; *Március 15.*, Debrecen, 1888. március 17. (20. évf. 55. sz.), [2]. – Az ünneplők körének fokozatos bővülésére reflektál például az alábbi tudósítás néhány mondatos visszatekintése: *A nemzeti ünnep*, Debrecen, 1895. március 16. (27. évf. 53. sz.), 2.

A város déli, Szent Anna utca környéki, jórészt katolikusok lakta negyede ezekben az években kevésbé vonódott be a március 15-i és augusztus 2-i emlékezésekbe, illetve a városi szekuláris processziók nem terjedtek ki szimbolikus térfoglalási céllal ebbe az irányba. A korabeli vádak szerint a római felekezet sokáig csak ímmel-ámmal ünnepelt: nem tettek ki zászlót, alig tartottak emlékezéseket. Azonban rendkívül fontos kivételt jelentenek az október 6-a délelőtti gyászmisék (ünnepélyes requiemek) a Szent Anna utcai templomban, ezeket már 1867-től kezdve megtartották.¹¹³ Ilyenkor a templomteret szimbolikus ravatallal, illetve a tizenhárom aradi vértanút jelképező, tizenhárom 48-as veterán honvéd kezében tartott fekete, halálfejjel kihímzett lobogókkal díszítettek.¹¹⁴ Továbbá a mártírok arcképével, illetve szabadságharcos zászlókkal és hadijelvényekkel is gazdagították a helyszínt. Ezeken az alkalmakon a 48-as honvédek mellett az évek elteltével egyre többször részt vettek a városi és megyei notabilitások is. Református liturgia keretében viszont egészen 1889. október 6-ig nem emlékeztek meg az aradi vértanúkról (erről a következő fejezet 4. alfejezetében szólok), az újságírók ezt számos tudósításban fel is rótták a református egyháznak.¹¹⁵ A református ünnepek hiánya miatt az október 6-i katolikus gyászmiséken – a piarista fiúiskola és a Svetits leányintézet tanárain kívül – rendszerint a Kollégium tanárainak és diákjainak egy része is közösséget vállalt az emlékezőkkel.¹¹⁶ Bár nem minden évben, amit szintén méltatlankodva jegyezték meg a tudósítók.¹¹⁷

A kommemorációs rítusok változása az 1880-as évek végétől az Emlékkert oroszlánszobrának Honvédtemetőbe költöztetéséig (1899)

1. Térhasználat a debreceni Lajos-napi ünnepeken és Kossuth 90. születésnapján

Az 1880-as évek végétől kezdve az egész országban, így Debrecenben is újabb alkalommal bővült a szabadságharc emlékezeti gyakorlata. Egyre markánsabban formálódott

¹¹³ 1867. október 6-án több városban, így Debrecenben is tartottak gyászmisét az aradi vértanúk emlékére. Erről és a következő évi ünneplésekről lásd KOROMPAINÉ, *i. m.*, 322–323; M. LOVAS, *A márciusi ifjak nemzedékének, i. m.*, 91–92.

¹¹⁴ Van adatunk arra, hogy a tizenhárom halálfejes fekete lobogót a március 15-i ünnepélyes vonuláson is használták: *Márczius 15.*, Debreczen, 1884. március 15. (16. évf. 53. sz.), [2].

¹¹⁵ Például 1877-ben, amikor a tudósító arra hivatkozott, hogy mivel a gyászmisén résztvevők ötöde református volt, időszerű lenne „ilyen hazafias természetű ünnepélyeket a református nagy templomban” is tartani. *Gyászistentisztelet*, Debreczeni Ellenőr, 1877. október 6. (4. évf. 194. sz.), [1].

¹¹⁶ Lásd például *Az aradi vértanúk emlékére*, Debreczen, 1869. október 6. (1. évf. 70. sz.), [2]; *Az aradi vértanúk*, Debreczen, 1870. október 6. (2. évf. 195. sz.), [2]; *Október 6-ka*, Debreczen, 1879. október 6. (11. évf. 195. sz.), [2]; *Gyászistentisztelet*, Debreczen, 1883. október 6. (15. évf. 203. sz.), [2]; *Október 6.*, Debreczen, 1885. október 6. (17. évf. 196. sz.), [3]. – Amennyiben október 6-a vasárnapra esett („mivel a kath. templomban vasárnap nem szoktak requiemezni”), valamely közeli napon tartották meg a gyászmisét. Lásd például *Az aradi vértanúk*, Debreczen, 1872. október 5. (4. évf. 197. sz.), [2], az előbbi idézet innen származik; *Október hatodika*, Debreczen, 1889. október 3. (21. évf. 194. sz.), [2].

¹¹⁷ Például: *A vértanúk gyász-napja*, Debreczen, 1887. október 6. (19. évf. 195. sz.), [2]; *Vértanúk emléke*, Debreczen, 1888. október 6. (20. évf. 195. sz.), [2].

meg a szabadságharc és Kossuth kultuszát ápoló Lajos-napi (augusztus 25-én vagy az előestéjén tartott) névnap rendje, amelyet nem hivatalos nemzeti ünnepként, hanem családi-baráti körben ültek meg.¹¹⁸ E részben kötetlen, multság jellegű, de egyértelműen nemzeti-függetlenségi színezetű alkalomra hatással lehettek az 1880-as évek külföldi megemlékezési alkalmai.¹¹⁹ Viszont Kossuth névnapjának rejtőzködő, szűk körű ünnepléseire már az 1850-es évek elején, némi publicitást kapott megülésére pedig 1869-től kezdve akadt példa. Az 1870-es évek elejétől Debrecenben és egyéb magyarországi településeken is rendszeresen tartottak Lajos-napi társas vacsorákat, évről évre növekvő részvétellel, újabb és újabb helyszíneken.¹²⁰

Az 1880-as évek végétől kezdve Debrecenben (és máshol az országban) egyre erőteljesebben karnevalizálódó alkalmat nem csupán a Kossuth-kultusz egyik legnépszerűbb és legszélesebb körű megnyilvánulásaként érdemes látni, hanem a szabadságharcos megemlékezések városi térhasználatának újabb kiterjesztési lépéseként is értelmezhetjük. E népünnepély ugyanis újabb helyszínekkel gazdagította a március 15-i és augusztus 2-i debreceni ünnepeket, tovább bővítve az 1849-es debreceni események valódi tereit: a belvárosi, valamint a városszéli (nyugaton a csigekerti, keleten a csereerdei) emlékezési helyeket. A Lajos-napokat elsősorban a város északi periferiáján, a Nagyerdő parkosított részén ünnepelték lakomával, zenés mulatsággal: a Fürdőházban (Vigadó), majd 1885-től a Dobos pavilonban is. Ezek, valamint az ezekhez képest közelebbi, a belváros északi határán álló, 1889 nyarára elkészült Margit fürdő mind olyan helyszínek voltak, amelyekhez a szabadságharc idején nem kötődött sem politikai, sem katonai történés. Azonban mégsem volt esetleges a helyszínválasztás és az északi irányba történő, inkább szervezetlen kísérelés, mint rendezett processzió. Egyrészt azért, mert az alkalomnak voltak korabeli mintái, ugyanis Debrecen e vigalmi negyede kedvelt ünneplési helyszínné vált a század utolsó harmadában: minden év pünkösdjén, illetve más alkalmakkor. Másrészt azért, mert a Lajos-napi ünnepélyeket két konkrét előzmény, szintén a Nagyerdőn tartott, a fentebbi fejezetekben már említett alkalom is befolyásolhatta. Az 1849-ben

¹¹⁸ Az ünnep jellegéről lásd például a Függetlenségi és 48-as Párt országgyűlési képviselőjének reflexióját: HENTALLER Lajos, *Kossuth apánk nevenapja*, Debrecen, 1890. augusztus 23. (22. évf. 162. sz.), [1].

¹¹⁹ A Franciaországban 1880 óta nemzeti ünnepnek megtett július 14-e „szertartásrendjében a hivatalos demonstrációk elemeit kevert[ék] a nem hivatalos, fesztelen, népünnepély jellegű mozzanatokkal, mint a tűzijáték vagy az utcából”. M. LOVAS, *A márciusi ifjak nemzedékének, i. m.*, 8–9. – Kossuth névnapjainak ünneplése talán ellentétben is képezhetett Ferenc József hivatalos születés- és névnapjainak ünnepeinek. Igaz, ez utóbbiak 1867 és 1914 közötti részletes elemzése még nem történt meg, csupán a világháború idején tartott alkalmaké: TURBUCZ Dávid, „Ferenc Jóska azt üzenté”: *Uralkodói születés- és névnapok az I. világháború alatt*, *Történelmi Szemle*, 2016/4, 603–614.

¹²⁰ *Lajos estéje Debreczenben*, Debreczen, 1874. augusztus 25. (6. évf. 166. sz.), [2]; *Lajos estéje*, 1875. augusztus 24. (7. évf. 164. sz.), [2]. stb. – Azonban például Hajdúböszörményben 1876-ban nemcsak társasvacsorát, hanem egész napos ünnepséget tartottak Kossuth arcképének leleplezése alkalmából. *H.-Böszörmény, 1876. aug. 25.*, Debreczen, 1876. augusztus 28. (8. évf. 176. sz.), [1]. A böszörményi Lajos-napi ünnepségek a következő években is kiemelkedően jelentősek voltak a régióban. – A társasvacsora szokásáról a szabadságharcra való emlékezés összefüggésében: GYÁNI, *Történetírás, i. m.*, 121–123.

tartott első március 15-i ünnepély, valamint az oroszlánszobor 1867. augusztus 2-i felavatását követő bankett.¹²¹

A névnap ünnepelések szokásának elterjedését, az ezekben érintett társadalmi csoportok és létszámuk bővülését, az igénybe vett városi terek tágulását követően, 1892-ben Kossuth 90. születésnapjának megünnepelésére, vagy legalább a „turini remete” levélben, újságcikkben történő köszöntésére is nagy lelkesedéssel készültek Debrecenben, ahogyan más településen, egyesületben, társaságban és lapnál is. A Függetlenségi és 48-as Párt országos mozgalmat kezdeményezett a széleskörű ünnepelésre, de a kormánypártiak is támogatólag léptek fel, bár maguk az ünnepelések valójában nem hivatalos, állami rendezvények voltak. Az 1892. szeptember 18-án, vasárnap megrendezett, különösen nagyszabású debreceni alkalom megszervezésének és lebonyolításának történetét Bényei Miklós dolgozta fel. A jelen tanulmányt érdeklő térhasználat-történeti szempont miatt csupán azt emelem ki, hogy az ünnepelés ideje átfogta a teljes napot, az ünnepelés rendje pedig – auditív és vizuális szempontból – lefedte a város területének nagy részét. Hiszen a reggel hat órakor megszólaló mozsár-ágyúk hangja, majd a számos utcát végigjáró önkéntes tűzoltók zenekara, valamint a négy református templom (Nagytemplom, Kistemplom, Verestemplom, Ispotályi templom) ünnepi istentisztelete már délelőtt szimbolikusan és ténylegesen is bevonta Debrecen az ünnepelésbe. Délután a városháza előtti téren gyülekező többzres tömeg indult el szép rendben, a különféle városi társulatok és iparos egyletek vezetésével északi irányban, a Nagyerdő parkosított részére. (Az utcán sorfalat állókkal együtt – a tudósítások alapján – min. 20.000, max. 35.000 ember, a város lakosságának mintegy fele vagy akár kétharmada vett részt!) Az erdő parkosított részén megrendezett, szavalatokkal, zeneszámokkal, tornabemutatókkal színesített nagyszabású népünnepélyt követően a Fürdőházban (Vigadó) folytatódott az alkalom, immár magas árú belépődíjjal korlátozottan: díszbeszéddel, szavalatokkal, zene- és énekszámokkal, Kossuth portréjának leleplezésével, végül társasvacsorával zárult az est.¹²² Amikor pedig a 90. születésnap ünnepséget követő hetekben a főutcáról keleti irányba futó

¹²¹ Megjegyzendő, hogy a Lajos-napozás nagyerdei helyszínén túl a város néhány vendéglőjében is tartottak informális ünnepeléseket. Debrecen keleti felében különösen fontos volt például a Függetlenségi és 48-as Párt tagjainak kedvelt gyülekezőhelye, a Cegléd utcai Kispipa, valamint az Olajútó kocsmája. Minderről lásd M. LOVAS, *A márciusi ifjak nemzedékének, i. m.*, 42–43; BÉNYEI, *Kossuth Lajos és Debrecen, i. m.*, 162–165 (az előzményekről) 231–240 (az 1880-as évek Lajos-napi ünnepségeiről), 257–260 (az 1890-es évekről); Uő., *Kossuth Lajos és Debrecen: Kiegészítések, i. m.*, 93–94. – Papp György Cegléd utcai Kispipa vendéglőjét így mutatta be egy korabeli cikk: „A hazafias mozgalmak áldomását régi idők-től fogva itt szokás megülni, s innét intéztetik rendszeren a nagy hazánkfiánkhoz, Kossuth Lajosnak szóló távirat is.” *Márczius 15.*, Debrecen, 1889. március 12. (21. évf. 50. sz.), [2].

¹²² BÉNYEI, *Kossuth Lajos és Debrecen, i. m.*, 260–270; Uő., *A Debreceni Kossuth-kultusz tetőpontja: A kilencvenedik születésnap = B. M., Kossuth Lajos és Debrecen: Kiegészítések, i. m.*, 92–115. Lásd még az alkalomra való felhívás és a program reprint közzétételét: „*Ilyen tavasz csak egy volt életemben*”: 1848-as emlékkiállítás – Válogatás a debreceni Déry Múzeumban és a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeumban bemutatott 1848/49-es emlékkiállítás anyagából, szerk. KOROMPAI Balázs, Debrecen – Békéscsaba, Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága – Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2009, 122.

széles Cegléd utcát átnevezték Kossuth utcára, immár újabb, a mindennapokban is folyamatosan jelen lévő emlékhely létesült a városi térben.¹²³

2. A március 15-i processzió menetének rövidülése az 1890-es évek elején

Az 1890-es évek elejétől a március 15-i ünneplés délutáni rendjének átalakulását, a processzió által körbeölelt tér szűkülési folyamatát tapasztalhatjuk Debrecenben. Az 1890-ben tartott emlékünnepevényen felálló menet céljául ugyanis immár nem a honvédtemetőt jelölték ki, hanem egy jóval közelebbi helyszínt: a városháza előtti térséget. A javaslatot a korábban már említett Csutak Kálmán volt honvéd alezredes fogalmazta meg a szervezőbizottsághoz szóló felhívásában. Arra hivatkozott, hogy miként egy gyermek születésnapját nem a temetőben ünneplik, úgy a szabadságharcét, „nemzeti felvirágzásunk örömnapját” sem kellene a sírhalmok között megtartani. Ehelyett a város közepének nyílt és szabad terein javasolta az ünneplést, szerinte eképpen nyilvánvalóbbá lehet tenni a nap jelentőségét és a város méltóságát. Valamint úgy vélte, hogy a március 15-i helyszínmódosítással nagyobb hatása lehet az augusztus 2-i, továbbra is a honvédtemetőben tartandó emlékezésnek.¹²⁴

A bizottság engedett a felhívásnak, és úgy szervezte meg az alkalmat, hogy a Kollégium előtt és az Emlékkertben gyülekező menet a városháza elé vonuljon, ahhoz hasonló rendben, ahogyan a korábbi években a csigekerti honvédsírokhöz. A helyszínváltoztatás következtében a menet a főutcán vonulva jóval többek figyelmét ragadhatta meg, mint a honvédtemetőbe tartó útvonalon. A városháza előtt emlékbeszéd, szavalat és kórusénekek hangzottak el. Az ünnepről szóló egyik tudósítás is egyetértett Csutak helyszínváltoztatási javaslatának indokoltságával, illetve jelezte, hogy a „történelmi jog” is a városháza előtti tér mellett szól, hiszen 1848. március 19-én itt hirdették ki a 12 pontot a debreceni nép előtt. A kommemoráció második helyszíne ugyanúgy az Emlékkert maradt, mint a korábbi évtizedekben, s ott szintén a kialakult hagyományoknak megfelelően ünnepeltek. A városházától tehát ide vonult vissza a tömeg, minden bizonnyal ugyanazon a Piac utcai útvonalon, mint odafelé.¹²⁵ E napon nemcsak a kereskedő ifjak önképző egyesülete tartotta meg a már a 80-as évek vége óta szokásos emlékünnepevényét, hanem ezúttal a kollégiumi joghallgatók is önálló alkalmat szerveztek.¹²⁶

¹²³ BÉNYEI, *Kossuth Lajos és Debrecen*, 270–272; Uő., *A Debreceni Kossuth-kultusz tetőpontja*, i. m., 113–115. Vö. BALOGH László, *Debrecen város utcanévkatasztere*, i. m., 226.

¹²⁴ CSUTAK Kálmán, *Felhívás*, Debreczeni Ellenőr, 1890. március 5. (17. évf. 45. sz.), [2].

¹²⁵ *Március 15.*, Debreczeni Ellenőr, 1890. március 15. (17. évf. 52. sz.), [2]. – Lásd még *A nagy nap emléke*, Debrecen, 1890. március 15. (22. évf. 52. sz.), [2]. – Balogh Ferenc évtizedekkel később arról írt, hogy az 1885. (!) március 15-i ünnepség újdonságának tekinthető az emlékezési alkalom processzióját lezáró két helyszín: az Emlékkert és a városháza előtti tér. Mindkettő téves adatnak tűnik, ugyanis mint az előző fejezet 2. alfejezetében láttuk, az Emlékkertben 1871. március 15-e óta bizonyítható az ünnepség, a városháza elé vonulásra pedig 1890-nél nincs korábbi adat a kortárs tudósításokban. BALOGH Ferenc, *A Debreceni Református Kollégium története adattári rendszerben*, i. m., 672.

¹²⁶ *Meghívás*, Debrecen, 1890. március 13. (22. évf. 51. sz.), [2]; *A nagy nap emléke*, Debrecen, 1890. március 15. (22. évf. 52. sz.), [2].

Többen úgy látták, hogy helytelen döntés volt 1890-ben kiiktatni a március 15-i honvédtemetői zarándoklatot, s az 1891 március eleji tudósítások szerint úgy is tervezték, hogy visszatérnek a régi szokáshoz.¹²⁷ Azonban a szervező kollégiumi ifjúság 1891-ben még tovább folytatta a március 15-i ünnepek térhasználati szűkítését, noha Simonffy Imre polgármester, illetve például a Debreczen című lap szerkesztősége is inkább azt támogatta, hogy ha nem is a honvédtemetőben, hanem a belvárosban, de legalább nyílt téren, a városháza előtt ünnepeljenek.¹²⁸ Végül a diákság akarata érvényesült, s nemhogy a honvédtemetőbe nem zarándokoltak ki, hanem már a városházáig sem ment el az ünneplő menet. Ugyanis az ez évi megemlékezés első helyszíne a Kollégium udvara, a második, záró stáció pedig a nagyon közeli Emlékkert volt. Az udvaron és az arra néző folyosókon 5000-6000 főnyi közönség gyűlt össze: a diákság, a városi társulatok és egyletek, zászlaik alatt, valamint az érdeklődő polgárok. Az emlékezés Csánky Benő esküdtfelügyelő beszédével kezdődött, majd a Kántus és a tűzoltók zenekara kíséretével, szavalattal és a *Himnusz* közös eléneklésével folytatódott. Ezt követően vonult ki a tömeg a nyugati kapun keresztül a második ünnepi helyszínre, a Kollégium előtti Emlékkertbe. Itt újra a Kántus énekelt, illetve szavalatot hallgatott meg a közönség, a program végén a *Szózat*, az ünneplők felozzásakor pedig „hazafias dalok” hangzottak fel. Ez évből tudunk először nagytemplomi délelőtti istentiszteletről, amelyen Kiss Ferenc segédlelkész tartott „hazafias szellemű prédikációt”.¹²⁹ Este a Magyar Irodalmi Önképző Társulat rendezett esti bankettet, valamint tudunk még honvédegyleti bálról, a kereskedő ifjak önképző egyletének ünnepéről és színházi előadásról.¹³⁰ A következő évi, 1892. március 15-i ünneplés délutáni és esti rendje, illetve a helyszínek minden tekintetben hasonlóak voltak az előző évihez, csak délelőtti istentiszteletről nem tudunk.¹³¹

1893-ban, a 45. évforduló tiszteletére újra tartottak református istentiszteletet, alkalmi imával és emlékező beszéddel, ezúttal a Kollégium zsúfolásig megtelt Oratórium termében, ahol az idős honvédek is megjelentek a zászlajuk alatt. (Ez évtől fogva – az általam jelen tanulmányban áttekintett időszakban – a kollégium tanári kara és diáksága rendezésében állandósult a március 15-i ünnepi istentisztelet: alkalmi imádság és megemlékezés az Oratóriumban.) A délutáni két program ugyanolyan rendben, ugyanabban a leszűkült térségben zajlott le, mint a megelőző két esztendőben:

¹²⁷ *Márczius 15-ike*, Debreczeni Ellenőr, 1891. március 3. (18. évf. 44. sz.), [2]. – A „vásártéri közút vasút igazgatósága” el is rendelte, hogy a vonatok március 15-én du. 1 órától gyakrabban, negyed óránként közlekedjenek. *Márczius 15-én*, Debreczeni Ellenőr, 1891. március 4. (18. évf. 45. sz.), [2].

¹²⁸ *Márczius 15.*, Debreczen, 1891. március 10. (23. évf. 49. sz.), 4.

¹²⁹ Korábban hat évvel azelőtt, 1885-ben tartottak ilyen alkalmat a Kistemplomban és az Ispótyály templomban, erről a harmadik fejezet 6. alfejezetében írtam.

¹³⁰ *Márczius 15.*, Debreczen, 1891. március 16. (23. évf. 53. sz.), 3–4; *A márcz. 15-i ünnepély*, Közlöny, 1891. április (21. évf. 6. sz.), 8.

¹³¹ *Márczius 15.*, Debreczen, 1892. március 15. (24. évf. 53. sz.), 2–3; *Márczius 15.*, Debreczen, 1892. március 16. (24. évf. 54. sz.), 2; *Márczius 15-iki ünnepélyek*, Debreczeni Ellenőr, 1892. március 16. (19. évf. 64. sz.), 2–3.

előbb a Kollégium udvarán, majd az Emlékkertben ünnepeltek. Az esti rendezvények is hasonlóak voltak a fent leírtakhoz.¹³² Ez év nyarán merült fel először, hogy (az ekkor még élő) Kossuthnak szobrot állítsanak: a városvezetést és a szélesebb közvéleményt egyébként már régebb óta foglalkoztató, a Kollégium elé tervezett millenniumi szabadságszobor helyett a kormányzó megörökítését javasolták, bár úgy látták, hogy nem is ott, hanem a főtéren lenne méltó helye. Ekkortól kezdve sokan foglalkoztak a Kossuth-emlékmű és annak helyszíne kérdésével, illetve támogatták a kezdeményezést, de végül csak bő tíz évvel később készült el Nagytemplom előtt fölállított szoborcsoport.¹³³

1894. március 15-én a beszédek az ekkor már haldokló Kossuthról is szóltak: mind a délelőtti istentiszteleten a Kollégium Oratóriumában, mind a délutáni megemlékezésen az udvaron és az Emlékkertben, mind pedig az esti rendezvényeken. Baltazár Dezső, ekkor végzős teológus hallgató,¹³⁴ később püspök a beszédében az 1848–49-es biblikus mitizációt elevenítette fel, Mózesként emlegetve Kossuthot. A másik szónok, Kalocsa Róza pedig őriző pásztorként szólt róla.¹³⁵

Kossuth öt nappal később bekövetkező halála után a kollégiumi ifjúság táviratot küldött a gyászoló családnak, jelezve, hogy Debrecenben „a történelmi nevezetességű nagytemplom óriási boltozatjának csöndes suttogása is megsiratja azt a nagy férfit, aki a szent falak közt hirdette a magyar szabadság evangéliumát”.¹³⁶ A május 5-i oratóriumi megemlékezésen szintén a biblikus mitizáció nyelvi hagyományát érvényesítő szövegek hangzottak el. (A katolikus egyház viszont megtiltotta a külön misézést, ezért Léky Kornél káplán a rendes misén tartott rövid hazafias beszédet.) Az adatok alapján úgy tűnik, hogy az Emlékkert kőoroszlánját a Református Kollégium, illetve a debreceni városi tanács irányítása nélkül, spontán kapcsolták be a megemlékezésbe, ugyanis sokan a tisztelet koszorúit, virágait helyezték el itt.¹³⁷ Az augusztus 25-i névünnepek Kossuth halálát követően is folytatódtak, kegyeletes megemlékezés formájában, a korábbiakhoz hasonló rendben és helyszíneken.¹³⁸

¹³² *Márczius 15.*, Közlöny, 1893. március (23. évf. 5. sz.), 44; *Az ünneplő Debreczen*, Debreczen, 1893. március 15. (25. évf. 52. sz.), 3; *Az ünneplő Debreczen*, Debreczen, 1893. március 16. (25. évf. 53. sz.), 3.

¹³³ BÉNYEI Miklós, *Ércszobrot Kossuth Lajosnak!*, i. m., 129–131.

¹³⁴ Vö. BARÁTH Béla Levente, „Földbegyökerezés és égbe fogózás...”: *A Tiszántúli Református Egyházkerület története Baltazár Dezső püspöki tevékenysége tükrében (1911–1920)*, Sárospatak, Hernád, 2014, 38.

¹³⁵ BALTAZÁR Dezső, *Emlék-beszéd*, valamint *Az ünneplő Debreczen*, Debreczen, 1894. március 15. (26. évf. 53. sz.), 2–3; *Márczius 15.*, Debreczen, 1894. március 17. (26. évf. 54. sz.), 1. Vö. BÉNYEI, *Kossuth Lajos és Debreczen*, i. m., 280.

¹³⁶ *A kollégiumi ifjúság részvét-irata a Kossuth családnak (1894. március 24.)*, Közlöny, 1894. április (24. évf. 6. sz.), 53.

¹³⁷ *Kossuth Lajos*, Közlöny, 1894. május (24. évf. 7. sz.), 63; *Kossuth ünnepély a főiskolában*, Debreczen, 1894. május 5. (26. évf. 87. sz.), 3. – Vö. BÉNYEI, *Kossuth Lajos és Debreczen*, i. m., 284–293; Uő., *Gáspár Imre és a debreceni Kossuth-kultusz*, valamint *A debreceni lelkészek gyászimái Kossuth Lajos temetésének napján* = BÉNYEI, *Kossuth Lajos és Debreczen: Kiegészítések*, i. m., 84–91, 127.

¹³⁸ Például *Aug. 25.*, illetve *Kegyeletes megemlékezés*, Debreczen, 1894. augusztus 25. (26. évf. 164. sz.), 2; *Lajos napja*, Debreczen, 1895. augusztus 24. (27. évf. 163. sz.), 1. – és hasonlóan a következő években.

Az 1895., 1896. és 1897. évi március 15-i ünneplések rendje is hasonló volt az előző évekéhez: a református főiskolai diákok és tanárok által szervezett délelőtti oratórium, illetve délutáni kollégiumi és emlékkerti alkalmakon túl immár minden felekezeti és állami iskolában, illetve ekkoriban informális asztaltársaságok körében is szokássá vált a megemlékezés. Egyre inkább terjedt az üzletek és magánházak esti kivilágításának szokása, lampionokkal és mécsesekkel, a korabeli cikkekben emlegett aradi mintára.¹³⁹

3. Augusztus 2-i ünnepségek az 1890-es évek közepén

Az 1895. augusztus 2-áról szóló tudósítások arról számoltak be, hogy a meghirdetett, szokásosan a városi egyletet és nagyobb tömeget vonzó alkalomról nagyon sokan elmaradtak: az egyesületek, sőt még a tűzoltók zenekara is hiányzott, bár néhány városi notabilitás és a városi dalárda részt vett a megemlékezésen. Pontosán nem tudható, hogy mi volt az oka a részvétel visszaesésének, de a beszámoló közönyösségről, belső viszályokról beszéltek. Volt olyan cikk, amely felvetette az összeesküvés lehetőségét is, keserűen szólva az agg honvédek bánatáról, és arról, hogy a menetben őket csupán a kollégiumi diákság kicsiny, de lelkes csapata, valamint mintegy 70–80 érdeklődő követte. A tudósítás azzal a határozott felszólítással zárul, hogy a „város polgárságának becsülete követeli, hogy ez így többé ne történjék. S vagy teljesen abba kell hagyni az egész dolgot (ami halálos szégyen volna városunkra), vagy pedig gondoskodni, hogy »mindenek ékesen és jó renddel legyenek«.”¹⁴⁰ (Megjegyzendő, hogy az Emlékkert térmorfológiája másfél hónappal a fenti alkalom után, 1895. szeptember 21-én megváltozott, hiszen ekkor állították fel a gályaraboszlopot, mintegy 10 méterrel az oroslánszobortól délkeletre.¹⁴¹)

Talán részben az 1895. augusztus 2-i fiaskó miatt, részben a millenniumi ünnepségek okán, a következő évben, 1896. augusztus 2-án tartott emlékezés fényesre sikerült. Bár a rendje a megelőző évekéhez hasonló volt, a minden korábbinál részletesebb tudósítás többször is hangsúlyozza, hogy kiemelkedett az eddig tartott ünnepélyek közül: az alkalom megrendítő jellege és az impozáns tömeg „méltó volt ezeréves tegnapi ünnepünkhöz egyaránt”.¹⁴²

A debreceni hírlapírók 1897. július 31-én, felbuzdulva a segesvári Petőfi-ünnep hírére, gyorsan megszervezett emlékezést tartottak a Kollégium dísztermében és Petőfi díszlépcsőházbéli szobránál. Bár több kollégiumi professzor tudomást szerzett az ünneplésről, így részt tudott venni azon (az újságszerkesztők beszédeit követően

¹³⁹ *A nemzeti ünnep*, Debreczen, 1895. március 16. (27. évf. 53. sz.), 2; *Márczius Idusa*, Debreczeni Ellenőr, 1896. március 16. (23. évf. 64. sz.), 2–4; *Márczius 15-ike*, illetve *Márczius 15-én este*, Debreczen, 1897. március 16. (29. évf. 63. sz.), 4–5.

¹⁴⁰ *Szomorú ünnepelés*, Debreczen, 1895. augusztus 3. (27. évf. 149. sz.), 2.

¹⁴¹ Erről lásd FAZAKAS, *A reformáció emlékezete*, i. m.

¹⁴² *Debreczen, augusztus 2.*, Debreczen, 1896. augusztus 2. (28. évf. 180. sz.), 1–3. Vö. *Augusztus 2.*, Debreczeni Ellenőr, 1896. augusztus 3. (23. évf. 179. sz.), 4.

Balogh Ferenc professzort kérték fel rövid szónoklatra), viszont sokan, így a városi lakosság is, csak utólag értesültek az alkalomról, noha úgy tűnik, hogy a szobor 1883. október 31-i felállítása óta nem volt más nyilvános ünnepi alkalom az emlékműnél.¹⁴³

4. Október 6. ünneplése az 1890-es években

Ahogy az előző fejezet 7. alfejezetben láttuk, katolikus gyászmiséket már 1867-től kezdve tartottak a Szent Anna utcai templomban, s ezt a megemlékezési formát az 1890-es években is folytatták.¹⁴⁴ Viszont református istentiszteletet először a 40. évfordulón, 1889. október 6-án reggel tartottak a Verestemplomban.¹⁴⁵ Ezután évekig újra nincs ennek nyoma, majd csak 1895., 1897. és 1898. október 6-ról tudunk református alkalomról vagy a Nagy- vagy a Kistemplomban: ilyenkor a lelkész a vértanúk emlékét felidéző hosszabb imát mondott.¹⁴⁶ A Kollégium Magyar Irodalmi Önképző Társulata 1897-től kezdve tartott megemlékezést a Díszteremben: emlékbeszéddel, szavalatokkal, kórusénekekkel,¹⁴⁷ bár egy 1898-as cikk alapján úgy tűnik, mintha ez

¹⁴³ A debreczeni hírlapírók Petőfi emlékünnepe, Debreczen, 1897. augusztus 2. (29. évf. 180. sz.), 3–4; A segesvári Petőfi-ünnepek, Debreceni Protestáns Lap, 1897. augusztus 7., 407.

¹⁴⁴ Okt. 6., Debreczen, 1893. október (25. évf. 196. sz.), 2; Október 6., Debreczen, 1894. október 6. (26. évf. 194. sz.), 2; Gyászmise a tizenhárom vértanúért, Debreczen, 1895. október 7. (27. évf. 195. sz.), 4. – Wolafka Nándor 1892. évi debreceni prépostplébánosi kinevezésével erősödött a katolikus bevonódás a nemzeti-lokális emlékezési gyakorlatba. Husz Lajos, *Wolafka Nándor dr. élete = Dr. Wolafka Nándor emlékezete, 1852–1906*, Debrecen, Debreceni újság nyomdája, 1906, 15. Lásd még róla GÉCZY M. Erzsébet, *Wolafka Nándor = Katolikusok Debreczenben 1715–2015*, szerk. TAKÁCS József, Debrecen, Debrecen–Nyíregyházi Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár és Könyvtár, 2015, 565–567. Bár a kortárs tudósítások az 1893. és 1894. évi október 6-i requiemekről hiányolták Wolafka a részvételét, a következő években viszont rendszeresen ő celebrálta a gyászmiséket.

¹⁴⁵ Az ez évben éppen vasárnapra esett évfordulón Könyves Tóth Kálmán tartott alkalmi beszédet és imát az újonnan felépült Verestemplomban. A Debreczen újság elismerését fejezte ki, és a jövőre nézve a város további három református templomában is hasonló megemlékezést szorgalmazott. *Az aradi vértanúk emléke*, Debreczen, 1889. október 7. (21. évf. 196. sz.), [2]. – A kormánypárti lap is az alkalom rendkívüliségéről számolt be: *Október 6.*, Debreczeni Ellenőr, 1889. október 7. (16. évf. 197. sz.), 2.

¹⁴⁶ *Az aradi vértanúk emléke*, Debreczeni Ellenőr, 1895. október 5. (22. évf. 232. sz.), 4; *Október 6.*, Debreczeni Ellenőr, 1897. október 6. (24. évf. 234. sz.), 4; *Október 6-a Debreczenben*, Debreczen, 1898. október 6. (30. évf. 232. sz.), 4. – Az alkalom meghirdetésének hiányáról lásd az alábbi, szintén 1898-as tudósítást: „Nagy hiány azonban az, hogy a közönséget előre nem figyelmeztetik a gyászünnepi ima tartására; mert emiatt, miként mai napon is, a gyér közönség mintha azt bizonyítná, hogy az »aradi vértanúk« iránt nem volna elég kegyelet. Pedig meg vagyok győződve, hogy van, csak emlékeztetni kell.” *Az aradi tizenhárom*, Debreczen, 1898. október 6. (30. évf. 232. sz.), 2. Ugyanez a cikk beszámol a református egyház rejtőzködő, csak auditív módon megjelenített emlékezeti gyakorlatáról, kár, hogy nem tudjuk, melyik évtől kezdve volt jellemző ez: „Az ev. ref. egyház az emlékezésnek azáltal ugyancsak állandóságot adott, hogy a téli félévben a reggeli imára hívó harangozást október 6-tól kezdődőleg reggeli 7 órától 8 órára tette át, mert ez az időszabás amaz emlékezéssel összefüggésben van.” *Uo.*

¹⁴⁷ *Október 6.*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1897. október 10. (40. évf. 1. sz.), 12–14; *Október 6.*, Közlöny – A Debreceni Hittanszaki Önképző Társulat Lapja, 1897. október (28. [a közlésben helytelenül: 29.] évf. 1. sz.), 11–12; *Október 6-ika*, Debreczen, 1897. október 7. (29. évf. 236. sz.), 4; *Október 6.*, Debreczeni Ellenőr, 1897. október 7. (24. évf. 235. sz.), 4.

régebbi hagyomány volna; ahogyan a tudósítás mondja: a vértanúkról „a főiskolában meg szoktak emlékezni”.¹⁴⁸ (Az 1899. október 6-i évforduló nagyszabású ünnepléséről a 6. alfejezetben írok.)

5. Az ünnepi térhasználat módosulása a forradalom 50. évfordulóján

1898. március 15-én tartották a forradalom 50. évfordulóját. Mind a helyi, mind az országshoz tartozó megrendezett nagyszabású emlékezéseket és azok közvetlen előzményeit – az egyes felekezetek ünneplését és az azok közötti eltéréseket is érintve – már alaposabban feltárta a kutatás. Kitértek az április 11-i hivatalos, a kormány által elrendelt, Bánffy Dezső miniszterelnök betérjesztése szerint „nemzeti” ünnepre, illetve az ezt kényszernek érző, ezért március 15-ét különösen fényesen ünneplő ellenzéki reakciókra.¹⁴⁹ Ezért én e fejezetben is csupán jelen tanulmány fő témájára, a márciusi ünneplés debreceni térhasználati rendjére, annak módosulásaira fókuszálok, az április 11-i emlékezési kísérleteket nem vizsgálom.

A márciusi alkalom délelőtti programja olyan elemekkel bővült, amelyek a korábbi tendenciákat is tovább erősítve szakralizálták a nemzeti múltat, a forradalom és szabadságharc emlékezetének rituáléit behozva a város szakrális tereibe.¹⁵⁰ Ugyanis reggel 7-kor megkondultak a négy városi református templom harangjai, és már a reggeli könyörgést is „a hazáról és szabadságról való elmélkedés váltotta fel”. A kollégiumi tanári kar és a diákság reggeli oratóriumi istentiszteletén alkalmi ima, emlékbeszéd, énekek és szavaltat hangzott el. Ezzel párhuzamosan a református felsőbb leányiskola is tartott ünnepi istentiszteletet intézményük nagytermében. Délelőtt a Kollégium tanárai, az egyházi és városi notabilitások átvonultak a zúfolásig megtelt Nagytemplomba, ahol a város teljes lelkészi és presbiteri karával egészült ki az ünneplő közönség: gyülekezeti énekek, kórusének, a *Himnusz* és alkalmi ima hangzott el. A fellobogózott város más felekezetei – az evangélikusok és mindkét izraelita közösség – a templomaikban, liturgikus keretben emlékeztek meg a forradalomról és szabadságharcról. A Debreczeni Reggeli Újság arról tudósított, hogy csupán a katolikus templomban nem ünnepeltek, s a tudósító ironikusan megjegyezte: „Miért is ünnepeltek volna? Hiszen csak a szabadság, egyenlőség, testvériség diadala ünnepéről volt szó. Miért törődne a szent egyház ilyen kicsinységekkel?”¹⁵¹ Hangsúlyozandó viszont, hogy voltak megemlékezések a katolikus fiú- és leányiskolákban – az előző

¹⁴⁸ *Az aradi tizenhárom*, Debreczen, 1898. október 6. (30. évf. 232. sz.), 2.

¹⁴⁹ KOROMPAINÉ, *i. m.*, 327–328; BÉNYEI, *Március 15. vagy/és április 11. i. m.*, 400–409; országos összehasonlításban, nagyon röviden érintve Debrecen is: M. LOVAS, *A márciusi ifjak nemzedékének, i. m.*, 182–253. – Az ünnep értelmezésének politikai (kormánypárti és ellenzéki) értelmezéséről: GYÁNI, *Történetírás, i. m.*, 124–126.

¹⁵⁰ Bényei Miklós azt írja, hogy a kollégiumi diákok 1898-ban a hagyományoknak megfelelően szervezték meg az ünneplést, noha éppen ekkor mutathatók ki eltérések a korábbi gyakorlathoz képest. BÉNYEI, *Március 15. vagy/és április 11., i. m.*, 407.

¹⁵¹ *Idézi uo.*, 408.

néhány évben kialakult gyakorlathoz hasonlóan. A „hazafias szellemű piaristák” számára Priváry József tanár reggel a templomban celebrált misét, este az iskola díszterében emlékeztek meg, nagyobb közönség előtt. A katolikus felső leányiskola, a Svetits intézetében szintén tartottak ünnepélyt a növendékek számára, akik egyébként, az igazgatóság felhívására, egész márciusban nemzetiszín kokárdát hordtak a kalapjuk mellett. Az egyházi intézményeken kívül szintén megemlékeztek – 1898-ban már szokásos módon – az állami főreáliskolában, a kereskedelmi akadémián és a kereskedő ifjak önképző körében.¹⁵²

A kollégiumi diákok által szervezett délutáni alkalom útvonala is változott 1898 márciusában. Bár továbbra is a belvárosra szűkült a menet, a processzió állomásainak száma viszont – a korábbi kettőhöz képest – duplájára bővült. Ebből az évből tudunk először arról, hogy az ünnepség első állomása a kollégiumi díszlépcsőház Petőfi-szobrára volt.¹⁵³ Ezután folytatódott az iskola udvarán, majd az Emlékkertbe vonultak, az ünnepi menet záró állomása pedig – az 1890-es, egyszeri alkalom óta először – a városháza előtti tér volt: mindegyik helyszínen ünnepséggel. Délután a református tanítóképző diáksága is tartott – nyilvánossá tett – emlékezést a Kollégiumban. Az esti ünneplés a korábbi két és fél évtizedben megszokott módon zajlott: a színházban alkalmi előadás volt, nagyszabású díszvacsorákat, illetve honvédbált rendeztek.¹⁵⁴

1899. március 15-én a délelőtti oratóriumi istentiszteletet, melyet a tanári kar rendezett, ezúttal már nem követte nagytemplomi liturgia, mint az 50. éves évfordulón, viszont a város különböző felekezeti, illetve állami tanintézeteiben ez évben is, immár szokásos módon, megemlékeztek a szabadságharcról. A rituális térhasználat szempontjából változásnak tekinthető, hogy a délutáni zarándokmenet állomásai az előző évihez képest eggyel csökkentek. Ugyanis először a Kollégium Petőfi szobránál ünnepeltek, ahol a helyszín szűkösége miatt korlátozni kellett a belépők számát, ezért a díszlépcsőházba csak az előre megváltott, ám díjtalan jeggyel rendelkezőket engedték fel a rendezés feladatát segítő tűzoltók. Ezt követően az udvaron összegyűlt több ezer fős tömeggel közösen emlékeztek a diákok. Ezúttal azonban éppen

¹⁵² *Nemzetiszínű kokárdás leányok*, Debrecen, 1898. március 4. (30. évf. 53. sz.), 4; *A szabadság ünnepe Debreczenben*, Debrecen, 1898. március 10. (30. évf. 57. [helyesen: 58.] sz.), 5–6; *A szabadságharc napja a felsőbb leányiskolában*, Debrecen, 1898. március 14. (30. évf. 60. [helyesen: 61.] sz.), 4; *Márczius 15-ike*, Debrecen, 1898. március 15. (30. évf. 61. [helyesen: 62.] sz.), 4; *Az iskolák ünnepe*, Debrecen, 1898. március 17. (30. évf. 63. [helyesen: 64.] sz.), 5. – 1898-tól kezdve két szabadságharcos vértanú (Nagysándor József, Damjanich János) utcaelnevezésével is gazdagodott a városi tér, Debrecen keleti részén. BALOGH László, *Debrecen város utcanévkatasztere, i. m.*, 93, 285.

¹⁵³ Bizonyosan volt ennél korábbi ünneplés a szobornál, lásd például a fent említett 1897. július 31-i Petőfi-megemlékezést. De arra nincs adatunk, hogy az 1898-at megelőző márciusi alkalmakon a kommemorációs menet állomásaként szolgált volna az emlékmű.

¹⁵⁴ *A szabadság ünnepe Debreczenben*, Debrecen, 1898. március 10. (30. évf. 57. [helyesen: 58.] sz.), 5–6; *Márczius 15-ike Debreczenben*, Debreceni Protestáns Lap, 1898. március 19. (18. évf. 3. sz.), 164–165; *Az utca képe tegnap*, illetve *A kollégium udvarának képe tegnap*, Debrecen, 1898. március 16. (30. évf. 62. [helyesen: 63.] sz.), 5. – A Debreczeni Reggeli Újság alapján szintén összefoglalja: KOROMPAINÉ, *i. m.*, 328.

az Emlékkertben, az oroszlánszobornál nem terveztek koszorúzni, a korabeli tudósítások azonban nem reflektáltak a programváltozás okára. Pedig ez lehetett volna az utolsó emlékkerti alkalom, hiszen – mint alább látni fogjuk – éppen 1899 nyarán fogják átszállítani az allegorikus emlékművet a honvédtemetőbe. Tudunk viszont arról, hogy bár a terv szerint az ünnepi menetnek az emlékkerti stáció kihagyásával kellett haladnia, „érdekes kis epizód történt”. „A lelkes ünneplő közönség az udvarról kivonult, s szokás szerint az emlékkerten át indult a városháza elé. A kertben lév[ő] kőoroszlán előtt Takács Endre joghallgató lelkes rögtönzött beszédet mondott, melyet a közönség megéljenzett, s azután vonult tovább a városház felé”,¹⁵⁵ ahol emlékbeszéddel, szavalattal, énekszámokkal zárult a megemlékezés. Este megrendezték a szokásos díszvacsorákat.¹⁵⁶

6. Térhasználati és térmorfológiai változások 1899-ben

Bár 1890-ben, majd 1898-ban és 1899-ben a városháza előtti tér is kiemelt szerepet kapott a március 15-i ünnepi menet útvonalában, Debrecen e térsége, illetve az ettől is délebbre elterülő utcái, különösen a város jórészt katolikusok lakta negyede mindaddig nagyrészt kimaradtak a március 15-i és augusztus 2-i szabadságharcos megemlékezésekből. (Nem számítva a város déli részén álló Ispotályi református templomban 1885. március 15-én, illetve Kossuth 90. születésnapján, 1892. szeptember 18-án tartott alkalmi istentiszteleteket, valamint a Szent Anna utcai plébánia minden év október 6-án tartott gyászmiséit.) Azonban 1899. július 31-én,¹⁵⁷ kapcsolódva Petőfi halálának országosan megünneplelt 50. évfordulójához, a Csokonai-kör – Tóth András szobrász carrarai márványból készült emléktáblájával – megjelölte a költő ideiglenes lakóhelyét: a Batthyány (1861-ig: Harmincados¹⁵⁸) utca 16. számú ház falát.¹⁵⁹ Fia, Petőfi Zoltán ide született, akit édesanyja, Szendrey Júlia után katolikusnak keresztelték a közeli Szent Anna-templomban.¹⁶⁰ A református főiskolai diákok és tanáraik által kialakított és működtetett kommemorációs alkalom 1899-ben nem egyszerűen tovább bővítette a város emlékezeti tereit. Hanem azzal, hogy a Batthyány utcai emléktábla-avatáson Ferenczy Gyula kollégiumi tanár szólta az ünneplőkhöz, illetve ezt követően a református főiskola

¹⁵⁵ *Márciusi ünnepségek epizódja*, 1899. március 16. (31. évf. 54. sz.), 5.

¹⁵⁶ *Március idusát*, Debreceni Protestáns Lap, 1899. március 18., 174; *Március idusa és a debreceni ifjúság*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1899. április 15. (41. évf. 8–9. sz.), 102–104; *A március 15-iki ünnepélyek*, Debrecen, 1899. március 13. (31. évf. 51. sz.), 4; *Március 15-dikének ünneplése Debreczenben*, Debrecen, 1899. március 16. (31. évf. 54. sz.), 3–4; *Március 15.*, Debreczeni Ellenőr, 1899. március 16. (26. évf. 64. sz.), 1–3.

¹⁵⁷ Tévesen 1891. július 31-et ír KOROMPAINÉ, *i. m.*, 329.

¹⁵⁸ BALOGH László, *Debrecen város utcanévkatasztere*, *i. m.*, 49, 156.

¹⁵⁹ *Petőfi-ünnep Debreczenben*, Debreczeni Ellenőr, 1899. július 30. (26. évf. 186. sz.), 6.

¹⁶⁰ Lásd erről VÁRHELYI Ilona, *Petőfi Sándor debreceni „viselt dolgai” a katolikusokkal = Katolikus újjászületés Debreczenben*, szerk. OROSZ István, PAPP Klára, Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2015, 167–175; MARKOVICS Balázs, *Érdekességek a Szent Anna-székesegyház történetéből: Petőfi Zoltán keresztése a kánonjog tükrében*, Debreceni Katolikus Figyelő, 2019. június 9. (29. évf. 2. sz.), 10–13.

lépcsőházának Petőfi-szobrához vonult a menet, a rituáléval összekötötték az újonnan felavatott Petőfi-emlékhelyet a korábbi, református kollégiumi szabadságharcos kommemorációs helyszínnel. A döntés talán értelmezhető úgy is, hogy a reformátusok mintegy befogadták az általuk dominált emlékező közösségbe, illetve bekapcsolták Debrecen szabadságharcos emlékezeti terébe a város katolikus negyedét. Igaz, e gesztus jelentőségét gyöngíti, hogy a következő években Petőfi lakóháza nem lett integráns része az ünnepi meneteknek. Továbbá az is, hogy Ferenczy (aki egyébként is az ultramontán katolicizmus elleni küzdelem egyik fontos alakja volt¹⁶¹) éppen az 1899. július 31-i emléktábla-avatást követő kollégiumi beszédében élt egy olyan, a nemzeti-hazafias emlékezetet felekezeti szempontból kisajátító fordulattal, amely akkoriban egyébként is jellemző volt a debreceni kálvinizmusra és az országos protestantizmus egészére. Így fogalmazott: „Magyar református egyházunk hálát rebeg Istennek, hogy Petőfit, a szabadság felkent apostolát és lánglelkű dalnokát magunkénak vallhatjuk”¹⁶²

Ugyanezekben a napokban a belváros központi kommemorációs helyszínén, az Emlékkertben jelentős térmorfológiai változás történt. Mint az előző fejezet 1. alfejezetében láttuk, az oroszlánszobor az eredeti szándék szerint is ideiglenesen került 1867-ben a Kollégium előtti parkba. Az oroszlánszobor elszállításának terve végül 1899 tavaszára érett be, amikor a városi közgyűlés határozata alapján a városi tanács, a Csokonai-kör és a Honvédegylet tagjai közül kiválasztott 12 fős bizottság elkezdte megszervezni a debreceni csata 50. évfordulójának programját (tehát az ünnepi évben nem a kollégiumi ifjúság volt az alkalom gazdája). A kőoroszlánt 1899. július közepén áthelyezték az Emlékkertből a honvédtemető legmagasabb pontjára, a Csigedomb tetejére, és augusztus 2-án leplezték le, nagyszabású ünnepély keretében.¹⁶³

Délelőtt – első alkalommal az augusztus 2-i ünneplések történetében – katolikus gyászmisét és református istentiszteletet tartottak a zsúfolásig megtelt Szent Anna-, illetve Nagytemplomban.¹⁶⁴ Délután a Kollégium udvarán sorba állított 3-4000 fős díszmenet, illetve az iskola előtti térségen gyülekező, hasonló méretű tömeg indult a honvédtemetőbe. A szónoklatok és az énekek elhangzását követően azonban nem tértek vissza egyből a belvárosba, hanem – a debreceni csata 50 éves évfordulójának

¹⁶¹ HORSÁI Ede, *Ferenczy Gyula = Örállóvá tettek, i. m.*, 590–594, itt: 593.

¹⁶² *Petőfi*, Debreczeni Protestáns Lap, 1899. augusztus 5., 466; *Petőfi-ünnep Debreczenben*, Debreczen, 1899. július 31. (31. évf. 147. sz.), 4; *A Petőfi-ünnepély Debreczenben*, Debreczeni Ellenőr, 1899. július 31. (26. évf. 187. sz.), 1–2.

¹⁶³ Az oroszlánszobrot 1932-ben néhány méterrel előrébb, keleti irányba mozdították el, mert tetejére ez évben építették fel a ma is ott álló Hősök mauzóleumát.

¹⁶⁴ „Délelőtt a ref. presbitérium határozata értelmében gyászistentisztelet lesz a nagytemplomban [...]. A presbitérium eme határozata már csak azért is érdekes, mert az orthodox kálvinistaság eddig makacsul ellene volt annak a közóhajtásnak, hogy okt. 6-ikán, az aradi vértanúk kivégeztése napján, a ref. templomban gyászistentiszteletet tartsanak.” *A debreceni csata 50-ik évfordulója*, Pesti Hírlap, 1899. július 15. (21. évf. 194. sz.), 7; *A debreceni csata 50 éves évfordulójának emlékezete*, Debreczen, 1899. július 25. (31. évf. 143. sz.), 3; *Aug. 2.*, Debreczen, 1899. augusztus 2. (31. évf. 149. sz.), 4; *Augusztus 2.*, Debreczeni Ellenőr, 1899. augusztus 3. (26. évf. 190. sz.), 1–3.

tiszteletére – a menet továbbvonult annak helyszínére, nyugati irányba. Ugyanis itt, a Nagysándor-halmon – egy 1898 márciusában megfogalmazott elhatározás, majd városi tanácsülési határozat alapján – szintén állítottak egy grandiózus monumentumot a csata emlékére.¹⁶⁵ Az ellenzéki Debreczen újság augusztus 2-áról szóló ünnepi vezércikkét az ifjú jurátus, Ady Endre írta. Ebben a hősök elfeledésének veszélyét hangsúlyozta, bízva abban, hogy a „magyar”-nak és „nagy”-nak nevezett Debrecen¹⁶⁶ mindig teljesíteni fogja az emlékezés kötelességét:

A haldokló oroszlán ráfekszik a hősök sírjára...

Az oroszlán nem halt meg! Királyi vadat nem teríthet földre hitvány orv-
vadász.

Az a kőoroszlán könnyebb a porladó hősöknek a feledés súlyánál.

Őrködik, emlékeztet, mint elmúlt idők sóhaja, mint kővé vált fájdalom...

...Nagy Debreczennek minden röge szent. Megszentelte a honfi-köny, vér
és ima!

De az a sír szentebb mindegyiknél. Szentély, talizmán, kereszt és Golgotha.
Minden füve a feltámadás lehelletétől nyert életet s minden porszemében a
magyar élet záloga van...

Nem féltjük mi Debreczent, hogy oltárán megszűnjék égetni a magyar tűz
lángját. Magyar volt, nagy volt mindig, s az lesz ezután is, mert hantjai
negyvennyolczas honvédeket borítanak.

Az a sír a honszeretet élete lesz addig, míg Debreczen a nagy Debreczen
marad, s élő átok, ha valaha magyarságát, hazáját feledné!...

Hintsetek virágot a sírra, a mi mártírságunk, a mi megváltásunk szent he-
lyére. Legyen zárandok-hely az mindenha, melytől vérző szívünk akkor is
reményt hoz, ha bent a fórumon kufárok is ütöttek tanyát.

Legyen áldott annak a sírnek minden porszeme, s legyen az a sír haldokló
oroszlánjával örök parancs arra, hogy kell megvédeni ezt az édes, ezt a szent
hazát!¹⁶⁷

¹⁶⁵ KONCZ Ákos, *A kőoroszlán*, Debreczeni Ellenőr, 1898. március 28. (25. évf. 73. sz.), 2–3; *A debreczeni csata félszázados évfordulója*, Debreczen, 1899. május 2. (31. évf. 86. sz.), 4; *A kőoroszlán kiszállítása*, Debreczen, 1899. július 18. (31. évf. 138. sz.), 4; *A debreczeni csata 50 éves fordulójának emlékezete*, Debreczen, 1899. július 25. (31. évf. 143. sz.), 3; *Augusztus 2. és Polgártársak!*, Debreczen, 1899. július 31. (31. évf. 147. sz.), 4–5; *A tegnapi ünnep*, Debreczen, 1899. augusztus 3. (31. évf. 150. sz.), 1–3; *Augusztus 2.*, Debreczeni Protestáns Lap, 1899. augusztus 5. (19. évf. 34. sz.), 466; *Augusztus 2.*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1899. november 1. (42. évf. 1. sz.), 20; HAMAR, *A debreceni szabadságszobor története*, i. m., 12–13. – Lásd minderről a feldolgozásokat: ZOLTAI, *A debreceni Honvédelem* (= SZENDINÉ ORVOS, i. m.), 80–82; PAPP József, *A Honvédtemető és Hősök temetője Debreczenben*, i. m., 19.

¹⁶⁶ Vö. ezzel jelen számban LAKNER Lajos írását: *A „Nagy-Debrecen”-gondolat megszületése*.

¹⁶⁷ ADY Endre, *1849. augusztus 2.*, Debreczen, 1899. augusztus 2. (31. évf. 149. sz.), 1. – Kritikai kiadásban: ADY Endre *Összes prózai művei*, s. a. r. VEZÉR Erzsébet, Bp., Akadémiai, 1990, I, 189–190.

Szintén 1899 nyarára készültek el a csereerdei honvédsír 1868 augusztusa óta álló monumentumának renoválásával is, bár az emlékművet évtizedek óta nem hivatalosan, csak egyénileg látogatták az ünneplők.¹⁶⁸ Ez évben hiúsult meg viszont a megelőző években és még 1899 tavaszán is lelkesen tervezett oratóriumi emléktábla, mely a képviselőház és a forradalmi kormány szabadságharc idején folytatott ottani tevékenységét hirdette volna. A szegyenkező diákbeszámoló az egyháznak az uralkodó és az aktuális kormányzat iránti „hiperlojális” magatartását okolták.¹⁶⁹

A félévszázados jubileumi esztendő, 1899. utolsó jelentős évfordulója október 6-a volt. Reggel misét tartottak a Szent Anna-templomban, alkalmi imát mondtak mind a négy református templomban, illetve az izraeliták is tartottak gyászistentiszteletet. Tanítási szünet volt a Kollégiumban, melynek udvarán a kollégiumi ifjúság nagyszabású gyászünnepélyt rendezett, a tanári kar, a városi és egyházi testületek, illetve „óriási embertömeg” részvételével. Beszéd, szavaltatok és énekszámok hangzottak el. Ezeket követően az ünnepélyes menet a városháza elé vonult, ahol hasonló műsor szerint ünnepeltek. A főreáliskola önképző köre, a kereskedő ifjak, illetve az iparos ifjúság önképző testületei szintén tartottak megemlékezéseket. Este a házak ablakaiban gyertyák gyúltak.¹⁷⁰

A szabadságharc monumentumának hiánya az Emlékkertben (1899-től 1902-ig)

Áttekintésem záró fejezetében ama közel három esztendő ünneplési rítusaira hívom fel a figyelmet, amikor az Emlékkert – a szabadságharc közvetlen kommemorációs lehetősége szempontjából – „üressé” vált. Az oroszlánszobor 1899. nyári, honvédtemetőbe történt átszállítását követően a városi közgyűlési határozat megállapította, hogy Debrecen „belterületén az 1848-iki nagy időkből egyetlen emlékjel sem maradt, s ezáltal egy szabadság-oszlopnak mint 1848-iki emléknek felállítása előtérbe lépett”.¹⁷¹ A hiányt folyamatosan érzékelte a korabeli debreceni emlékezetközösség is: „Mióta a collegium előtti emlékkertből kivitték a kőoroszlánt, ez egyszerű, de megható szabadságemlékünket a városszéli honvédtemetőbe, hogy ott virrasszon a

¹⁶⁸ HAMAR, *A debreceni szabadságszobor története, i. m.*, 13.

¹⁶⁹ *A Bethlen-ünnepély és az 1849. évi országgyűlés emléktáblája*, Debreczen, 1899. május 3. (31. évf. 87. sz.), 4; BOROSS Lajos, *A mi szegyenünk*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1899. november 20. (42. évf. 2. sz.), 21–23.

¹⁷⁰ *Október 6.*, illetve *Október 6. és a kollégium*, Debreczen, 1899. október 5. (31. évf. 195. sz.), 2, 4; *A tegnapi gyásznap*, Debreczen, 1899. október 7. (31. évf. 196. sz.), 1 (az idézett kifejezés innen); *Október 6. Debreczenben*, Debreczeni Ellenőr, 1899. október 7. (26. évf. 255. sz.), 2–3; *Október 6. Debreczenben*, Debreczeni Újság, 1899. október 6. (3. évf. 428. sz.), 2; *Október 6.*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1899. november 1. (42. évf. 1. sz.), 7–10; vö. KOROMPAINÉ, *i. m.*, 329.

¹⁷¹ HAMAR, *A debreceni szabadságszobor története, i. m.*, 11. (A városi közgyűlés 1899. május 31-i határozata.)

nyugvó hősök álmai fölött, azóta a március 15-iki ünnepélyek egy ponttal szegényebbé váltak.¹⁷² Sőt, már egy évvel az áthelyezés előtt, 1898 márciusában is erősen ellenezték a szoborátzállítást, és politikai okokra utaltak az ellenzéki Debreczen újság cikkírói. Szerintük a „hiperlojális” városvezetés „kiviszi a könnyező oroszlánt a temetőbe, hogy ne lássuk mindennap”. Nem helyeselték, hogy helyére szabadságszobrot akarnak állítani az Emlékkertbe, ráadásul igen kevés pénzből, ezért inkább a következőt javasolták: „Ki van annak [t. i. a szabadságszobornak] már helye, a Debreczen országos értékű 1849-iki története által, jelölve: a városház előtti »Szabadság tér«-en”.¹⁷³ A kormánypárti lap, a Debreczeni Ellenőr szerzője viszont védelmébe vette a döntést, és visszautasította a vádakát, hangsúlyozva, hogy a városi tanács is kegyelettel függ a múlt dicső értékein. Valamint amellett érvelt, hogy szükség lesz a város által emelendő új, akár a tervezettnél nagyobb értékű monumentumra az Emlékkertben, az oroszlán majdani helyén.¹⁷⁴ Az Emlékkert gondozásával megbízott Csokonai-kör, egyetértésben a Honvédegylettel, végül nem ellenezte a szobor áthelyezését. Azzal a feltétellel, hogy valóban jelentős emlékmű létesül a helyén, a városi tanács számára akkor rendelkezésre álló összeg mintegy dupláját irányozta elő, aminek elfogadását viszont halogatta a tanács. A Debreczen újság cikkírója ezért mamelukoknak nevezte a tanácstagokat, és a szoborköltöztetés akár erőszakos megakadályozására is biztatta az ifjúságot.¹⁷⁵

A Debreceni Főiskolai Lapok évekkel a szoboráthelyezés után is politikai okokra utalt: „Debreczen városa néhány év előtt gondolt egyet, s a kollégium előtt levő nagy kőoroszlánt, mert »az ifjúságot nagyon izgatja«, kivitte a honvédek sírjára. No, ott nem izgat senkit, hiszen nem is látja senki.”¹⁷⁶ Ez utóbbi megjegyzés igaznak bizonyult, hiszen 1890 óta nem tartottak március 15-i ünneplést a honvédtemetőben.¹⁷⁷ S mivel az Emlékkertben 1899 nyaratól kezdve már nem volt ott az allegorikus oroszlánszobor, a kollégiumi diákok és tanárok, illetve a nagyszámú közönség 1900. és 1901. március 15-én továbbra is a Petőfi-szobornál, majd a kollégium udvarán, végül pedig a városháza előtt emlékezett. Az ekképpen három stációs belvárosi ünneplés időtartama mintegy két és fél órát vett igénybe, vagyis szinte pontosan megfelelt azoknak az alkalmaknak a terminusával, amikor még a honvédtemetői zarándoklatot is beiktatták.¹⁷⁸

¹⁷² *Debrecennek honvédemléke lesz*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1901. február 1., 16.

¹⁷³ KOHÁNYI Gyula, *Urak bankettje*, Debreczen, 1898. március 22. (30. évf. 67. [helyesen: 68.] sz.), 1; SEMPERIDEM, *Maradjon a kőoroszlán!*, Debreczen, 1898. március 26. (30. évf. 71. [helyesen: 72.] sz.), 1–3; -a. -r., *A „Kőoroszlán”*, Debreczen, 1898. március 30. (30. évf. 74. [helyesen 75.] sz.), 1–2.

¹⁷⁴ KONCZ Ákos, *A kőoroszlán*, Debreczeni Ellenőr, 1898. március 28. (25. évf. 73. sz.), 2–3; *A kőoroszlán kiszállítása*, Debreczen, 1899. július 18. (31. évf. 138. sz.), 4.

¹⁷⁵ *Az emlékkerti kőoroszlán*, Debreczen, 1899. május 24. (31. évf. 100. sz.), 4.

¹⁷⁶ *Szoborvándorlás*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1906. december 1. (49. évf. 5. sz.), 56.

¹⁷⁷ A március 15-i honvédtemetői zarándoklatok elmaradását hiányolja az alábbi tárcá pikírt szövege: GONDY Károly, *A Honvéd temetőben*, Debreczen, 1898. március 25. (30. évf. 70. [helyesen: 71.] sz.), 1–3.

¹⁷⁸ Az időtartamhoz lásd *Márczius 15.*, Debreczen, 1900. március 14. (32. évf. 52. sz.), 4. – 1900-ban, 1901-ben és 1902-ben délelőtt, a korábbi években megszokott rend szerint, az egyházi és az állami iskolák ünnepeltek, reggel istentiszteletet tartottak a Kollégium Oratórium termében és az Ispóty temp-

Az augusztus 2-i ünnep rituális menetének útvonala annyiban bővült ebben az időben, hogy módosult a kiinduló gyülekezési hely. 1900-ban és 1901-ben nem a Kollégiumtól indult a díszmenet (a diákság is), hanem a városháza udvaráról. Szabályozott rendben vonultak végig a Piac utcán a Nagytemplomig, majd innen az immár 1897 óta érvényben lévő rendet követték, és a Nagy-Hatvan utcára, Bethlen és Mester utcára fordulva érték el az ünneplők a honvédtemetőt.¹⁷⁹ Innen viszont nem vonultak tovább a Nagysándor-halmon 1899-ben elhelyezett emlékműhöz, hanem visszatértek a városháza előtti térre.¹⁸⁰ Az augusztus 2-i gyülekezési és érkezési helyszín megváltoztatásának hasonló lehetett az oka, mint az 1890. óta érvényben lévő március 15-i útvonal-változtatásnak: a városházi indulás és érkezés következtében a főutcán lehetett kétszer is végigvonulni, vagyis így nagyobb látványosságot kaphatott az ünneplés.¹⁸¹

1900. október 6-án minden felekezet tartott gyászistentiszteletet. A kollégiumi Magyar Irodalmi Önképző Társulat ez évben újra a Díszteremben rendezett nyilvános emlékünnepelet. Szintén ünnepeltek a különböző városi intézmények, így a kereskedelmi akadémia diáksága, illetve este a színtársulat is előadott egy történelmi darabot az alkalom tiszteletére.¹⁸² 1901. október 6-án az előző évihez hasonlóan, a városi nyilvánosság részvételével ünnepelt a kollégiumi önképzőkör. Felrótták a tanári karnak, hogy „mostanában az ifjúsági ünnepelek iránt nagyon kevés érdeklődést mutat”. Majd öntudatosan megfogalmazták saját pozíciójukat, nemcsak a Kollégiumon belül, hanem a fővárosi gondolkodással is szemben: „Az ifjúság megtette

---

lomban, illetve misét a Szent Anna-plébánián. Este pedig a 48-as honvédek szokásos bálját rendezték meg. *Március 15.*, Debreczen, 1900. március 15. (32. évf. 53. sz.), 4–5; *A nemzet ünnepe*, Debreczen, 1900. március 17., (32. évf. 54. sz.), 3–4; *Március 15. Debreczenben*, Debreczeni Ellenőr, 1900. március 16. (27. évf. 74. sz.), 4–6; *Március 15.*, Közlöny, 1900. március (30. évf. 5. sz.), 110–113; *Március 15. Debreczenben*, Debreczen, 1901. március 16. (33. évf. 53. sz.), 4; *Március 15. ünneplése*, Debreczen, 1902. március 17. (34. évf. 53. sz.), 2–4; *Március 15. ünneplése*, Debreczen, 1902. március 18. (34. évf. 54. sz.), 2–3; *Március 15.*, Közlöny, 1902. március 15. (32. évf. 14. sz.), 152; *Március 15-én*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1902. március 17. (44. évf. 10. sz.), 125–132.

¹⁷⁹ 1900 augusztusában a honvédtemetőben hiányolták a megelőző nyáron kiszállított oroszlánszobor feldíszítését virágokkal, pedig „azt még az emlékkertben is megszoktuk”. *A debreczeni csata évfordulója*, Debreczen, 1900. augusztus 4. (32. évf. 150. sz.), 4. Lásd továbbá: *Emlékezés a múltra*, Debreczeni Ellenőr, 1900. augusztus 3. (27. évf. 192. sz.), 2–3; *Augusztus 2.*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1900. október 5. (43. évf. 1. sz.), 16; *Augusztus 2.*, illetve *A debreczeni csata emléke*, Debreczeni Friss Újság, 1901. augusztus 3. (2. évf. 210. sz.), 2–3; *Augusztus 2.*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1901. október 5. (44. évf. 1. sz.), 12; BALOGH Ferenc, *A Debreceni Református Kollégium története adattári rendszerben, i. m.*, 672. – 1901-ben egy cikkíró az elhanyagoltság mellett azt is felróta, hogy sokan, így az értelmiség, az iparosok, kereskedők, földművesek stb. jelentős része érdektelen, nem lelkesedik együtt a diáksággal. *A szabadsághősök sírjánál*, illetve PORTÖRŐ Kelemen, *Innét-onnét*, Debreczen, 1901. augusztus 3. (33. évf. 149. sz.), 4 és 6.

¹⁸⁰ *A debreczeni csata*, Debreczen, 1900. július 31. (32. évf. 147. sz.), 4–5.

¹⁸¹ *Augusztus 2.*, *A debreczeni csata emléke*, Debreczeni Friss Újság, 1901. augusztus 3. (2. évf. 210. sz.), 2–3.

¹⁸² *Október 6.*, Debreczen, 1900. október 4 (32. évf. 193. sz.), 4; *Október 6.*, Debreczen, 1900. október 6. (32. évf. 194. sz.), 4; *Hadak útja*; *Okt. 6-ika a főiskolában*; valamint *Rekviem az aradi vértanúkért*, Debreczen, 1900. október 8. (32. évf. 195. sz.), 3, 4; *Vértanúk emlékezete*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1900. november 1. (43. évf. 2. sz.), 7.

kötelességét. S mikor Budapesten a nemzeti színházban bohózatot mulatnak, itt az ifjúság kettős fájdalommal siratja az akkori és a mostani Magyarországot.”¹⁸³

* * *

Abban a három esztendőben, amikor az Emlékkertben nem volt a szabadságharcra közvetlenül utaló emlékmű, felerősödött a szándék, hogy bővítsék, illetve módosítsák az 1848–49-es megemlékezések belvárosi tereit. A református sajtóban 1899 augusztusában megjelent egyik véleménycikk szerzője a Nagytemplom elé szerette volna áthelyeztetni az ünneplés fókuszpontját, azzal a feltétellel, ha végre megvalósul az utcafronton szabálytalanul túlnyúló, ún. Stenczinger-ház már régóta tervezett (és majd csak 1911-ben megtörténő) lebontása a Csapó utca Piac utcai torkolatánál. A szerző szerint így nemcsak a város nyer szabályosan kialakult közteret, hanem a kibővülő tér alkalmas lesz arra, hogy „múltjának és jelenének megfelelő emlékművekkel díszíttessék”. Ráadásul ama két kommemorációs hagyomány térbeliesítésének szükségességéről is beszélt, amelyek az Emlékkertben szintén egymás mellett voltak jelen, legalábbis 1895 szeptemberétől, a gályaraboszlop felállításától az oroszlánszobor szűk négy évvel későbbi elszállításáig:

Véleményünk szerint Debrecen város díszteréről két, egymásnak megfelelő, egymást mintegy kiegészítő emlékek nem szabad hiányozni: *a szabadság és a reformáció emlékének*. E meggyőződésünkben kifolyólag óhajtuk, hogy két ily monumentális emlék, egyik a politikai, másik az egyházi hatóság vezetése alatt, de végeredményben összhangzóan *keresztülvive*, ott mielőbb létesüljön, s hirdesse a késő nemzedéknek, hogy Debrecen város lelkes polgársága a *politikai és lelkiismereti szabadságnak minden időben rendíthetetlen híve volt*.¹⁸⁴

E kettős szándékot megjelenítő két különálló, egy szabadságharcos és egy reformációs emlékmű végül nem a főtéren valósult meg, hanem az Emlékkertben. Ugyanis a protestáns gályarabemlékmű mellé – az 1899 nyarán elszállított oroszlánszobor pótlására – három évvel később állították fel a szabadságharcra emlékeztető újabb alkotást. Tóth András szobrász allegorikus szabadságemlékművének leleplezésére az eredetileg tervezett 1901. március 15-i dátumához képest egy évvel tovább, 1902 nyaráig, a debreceni csata 53. évfordulójának napjáig kellett várni.¹⁸⁵

¹⁸³ B[AJA] M[ihály], *Október hatodikának megünneplése*, Debreceni Főiskolai Lapok, 1901. október 18. (44. évf. 2. sz.), 21.

¹⁸⁴ *Szabad tér a debreceni nagytemplom előtt*, Debreceni Protestáns Lap, 1899. augusztus 12. (19. évf. 33. sz.), 478 [téves lapszámozás miatt 578 szerepel itt]. (kiemelés tőlem)

¹⁸⁵ HAMAR, *A debreceni Szabadságszobor*, i. m., 10–22; ZOLTAI, *A debreceni Honvédemlék* (= SZENDINÉ ORVOS, i. m.), 82–83.

Az új emlékkerti Szabadságszobor 1902. augusztus 2-i leleplezési alkalmának és a módosult térmorfológiai helyzetnek az elemzése, valamint a megváltozó március 15-i és augusztus 2-i rituális megnyilvánulások vizsgálata további kutatás tárgya lehet, ahogyan a Szabadságszobor négy évvel későbbi, 1906-os lebontása, majd a helyére felállított Bocskai-szobor kontextuális értelmezése is.

FAZAKAS GERGELY TAMÁS
egyetemi docens
DE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
fazakas.gergely@arts.unideb.hu

*Ritualized Memory of the Hungarian War of Independence in the City of Debrecen
Symbolic Place-Taking from the Periphery of the City to the Centre (1849–1902)*

Abstract: My study focuses on the local memory of the Hungarian Revolution and War of Independence of 1848–1849 in the city of Debrecen. I examine how the annual ceremonies on the days of remembrance, and the meaning of monuments changed in the second half of the nineteenth century in Debrecen: on the Day of the Revolution (15th of March), on the anniversary of the lost Battle of Debrecen in 1849 (2nd of August), and on the memorial day of the political martyrs of Hungary (6th of October). Public commemorations on these days were prohibited during the first few years after the repression of the War of Independence. I argue that ritual remembrance of the Hungarian Revolution from the 1850s to 1902, and erecting memorials after the Austro-Hungarian Compromise of 1867 was a symbolic place-taking process in the urban space of Debrecen, and in other cities of Hungary. One can trace this progress from the repression of remembrance to the community fiesta of the local society on the map of Debrecen: from the Western and Eastern periphery of the city (burial places of the heroes of the war) to the city centre (Memorial Garden, High Street, Town Hall).

Keywords: Commemoration of the Hungarian Revolution and War of Independence of 1848–1849, national identity, symbolic place-taking in the urban space, monuments, burial places, Memorial Garden of Debrecen

DOI: 10.37415/studia/2021/1-2/63-109.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)